

מעמד הנכרים בימות המשיח במשנת הרמב"ם

בשנים האחרונות גוברים הקולות שקיים הבדל מהותי בין יהודי לבין נכרי. סביר להניח שרבי יוסף קאפח זצ"ל היה מתנגד לקולות הללו,¹ אבל ודאי שהרמב"ם היה מתנגד להם. אני מוכיח קביעה זו בספרי הנמצא בכתובים, "האם כל באי עולם אמנם נבראו בצלם אלוהים? – עיון ברמב"ם" שאני מנתח בו את ההלכה הראשונה בספר "משנה תורה",² את ההלכה האמצעית³ ואת ההלכה האחרונה בספר זה.⁴ אני מביא פה את הדיון בהלכה האחרונה.

הרמב"ם בוחר לסיים את מפעלו העצום בדברים האלו:⁵

ובאותו הזמן לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה ולא קנאה ותחרות, שהטובה תהיה מושפעת הרבה וכל המעדנים מצויין כעפר, ולא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד, ולפיכך יהיו⁶ חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומים וישיגו דעת בוראם כפי כוח האדם, שנאמר: "[לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדש] כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים" (ישעיהו יא, ט).

הלכה זו באה כסיום לשני פרקים הדנים בימות המשיח. הפרקים האלו עצמם באים כסיום לחלק הפוליטי ביותר בספר "משנה תורה", הדין במשטר הראוי לפי ההלכה,⁷ ויש מי שרוצים לראות בחלק זה ובמיקומו בספר הכרזה סמויה שהרמב"ם כתב את ספרו זה כחוקה למדינה המשיחית. אם כך ואם כך, אין כל ספק שהרמב"ם דן הרבה בימות המשיח בכמה מחיבוריו: בפירושו לפרק חלק (משנה, סנהדרין, פרק י); בי"ג העיקרים;

1 ראה תשובתו לדוד בן-גוריון בשאלת מיהו יהודי, כתבים, כרך ב, עמ' 1087–1091. וראה תשובה בשו"ת הריב"ד, עמ' לח. אני דן בשתי התשובות האלו במאמרי "בעיית מיהו יהודי לפי רב יוסף קאפח", שאנן טז (תשע"א), עמ' 171–177.

2 הלכות יסודי התורה, פרק א, הלכה א.

3 הלכות שמיטה ויובל, פרק יג, הלכה יג.

4 הלכות מלכים ומלחמותיהם, פרק יב, הלכה ד.

5 הלכות מלכים ומלחמותיהם, פרק יב, הלכה ד.

6 בחלק מן הדפוסים נוספה כאן המילה "ישראל". ראה לקמן, הערה 111.

7 ראה יעקב בלידשטיין, עקרונות מדיניים במשנת הרמב"ם, מהדורה שנייה, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"א.

בהלכות תשובה, פרק ט; בהלכות מלכים, פרקים יא-יב; במורה בנבוכים, חלק ג, פרק יא; באיגרת תימן; ובמאמר תחיית המתים. בכל המקומות האלו, הרמב"ם הולך על חבל דק: מצד אחד הוא מעודד את היהודים להחזיק מעמד מול הפורענויות המתרגשות עליהם ומבטיחם שהגאולה בוא תבוא, ומצד שני הוא מבקש מהם לשמור את הגחלת המשיחית על "אש קטנה" לנוכח הסכנה הממשית בעלייתם של משיחי שקר.

הלכה זו נשתמרה בלא מעט שינויי נוסח,⁸ והדבר מעיד כנראה שמעתיקים רבים מצאו בה קשיים וניסו לתקנם. במאמרי זה אני מבקש להוכיח שהמילה "ישראל" בהלכה היא תוספת מאוחרת ושכוונת הרמב"ם הייתה לומר: "ולפיכך יהיו כל בני האדם חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומים וישיגו דעת בוראם כפי כוח האדם", משום שכל בני האדם נבראו בצלם אלוהים, ובשיאם של ימות המשיח יגיעו לשיאם, והשויון ביניהם יהיה ברור ובוולט.

כדי להבין את דברי הרמב"ם בהלכה זו, עלינו לדון בכל המקומות שהוא מתייחס בהם למשיח, ובראשם הקדמתו לפרק חלק במשנה סנהדרין. נאמר במשנה:⁹

כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא, שנאמר: "ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ, [נצר מטעי מעשה ידי להתפאר]" (ישעיהו ס, כא). ואלו שאין להם חלק לעולם הבא: האומר אין תחית המתים,¹⁰ ואין תורה מן השמים, ואפיקורוס. רבי עקיבא אומר: אף הקורא בספרים החיצונים, והלווחש על המכה ואומר "כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך [כי אני ה' רפאך]" (שמות טו, כו). אבא שאול אומר: אף ההוגה את השם באותיותיו.¹¹

כדי להבהיר את דברי המשנה הזאת, הרמב"ם דן באריכות בתורת אחרית הימים ובימות המשיח. וזה לשונו:

ואמנם ימות המשיח הרי הוא זמן שתשוב המלכות לישראל, וישובו לארץ ישראל. ואותו המלך העומד, תהיה בירת מלכותו ציון, ויגדל שמו ויתפשט עד אפסי ארץ באופן יותר גדול ורב ממלכות שלמה, וישלימו עמו האומות וישמעו לו המדינות לגודל צדקו, ונפלאות יראו על ידו,¹² וכל מי שיקום עליו, יכריתו ה' ויתנהו בידו. וכל פסוקי המקרא מעידים על הצלחתו והצלחתנו עמו. ולא ישתנה במציאות דבר ממה שהוא עתה, זולת שתהיה המלכות לישראל. ולשון

8 ראה ילקוט הנוסחים במהדורת פרנקל.

9 בגרסת הרמב"ם במהדורת רב קאפח.

10 בדפוסים המקובלים נוספו כאן המילים "מן התורה".

11 לדיון במשנה הזאת בהקשר של תורת העיקרים של הרמב"ם, ראה ספרי *Must a Jew Believe Anything?*, מהדורה שנייה, (אוקספורד, 2006), פרקים ב-ג.

12 קשה לראות בזה תיאור נסי, מפני שהרמב"ם אומר מיד: "ולא ישתנה במציאות דבר ממה שהוא עתה". ואולי יש לדייק: האומות יראו כביכול נפלאות על ידו, מבלי שהוא מחולל אותן.

החכמים: "אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכיות בלבד" (ברכות לד ע"א).¹³ ויהיו בימיו החזק והחלש ביחס לזולתו, אבל באותם הימים תקל על בני האדם פרנסתם מאד, עד שבעמל מעט ביותר שיעמול האדם יגיע לתועלת גדולה. וזה הוא עניין אמרם: "עתידה ארץ ישראל להוציא גלוסקאות וכלי מילת" (שבת ל ע"ב),¹⁴ לפי שבני אדם אומרים כאשר ימצא מישהו דבר מה על נקלה מוכן 'מצא פלוני לחם אפוי ותבשיל מבושל'. וראיתך על זה מאמר הכתוב: "[ועמדו זרים ורעו צאנכם], ובני נכר אכריכם ולרמיכם" (ישעיהו סא,ה), ראייה שהיה שם חריש וקציר.¹⁵ ולפיכך כעס זה החכם האומר זה הדבר על תלמידו כאשר לא הבין ממנו זאת הכוונה, וחשב שהדברים כפשוטם, והשיבו כשיעור השגתו, ולא זו היא התשובה. והראיה שלא אמר לו האמת, הסמכו על "אל תען כסיל כאולתו, [פן תשוה לו גם אתה]" (משלי כו,ד). והתועלת הגדולה באותו הזמן היא שננוח משעבוד מלכות הרשעה המעבתנו מן המעלות כולן, ותרבה החכמה, כמו שאמר: "[לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדש], כי מלאה הארץ דעה [את ה' כמים לים מכסים]" (ישעיהו יא,ט). וישבתו המלחמות, כמו שנאמר: "[ושפט בין הגוים והוכיח לעמים רבים, וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות] לא ישא גוי אל גוי חרב [ולא ילמדו עוד מלחמה]" (ישעיהו ב,ד).¹⁶ ויהיה נמצא בימים ההם שלימות רבה, ונוכח בו לחיי העולם הבא.

והמשיח ימות, ויעמוד תחתיו בנו ובן בנו. וכבר באר ה' מותו, אמר: "לא יכהה ולא ירוץ, עד ישים בארץ משפט [ולתורתו איים ייחילו]" (ישעיהו מב,ד).¹⁷

- 13 הרמב"ם מתעלם, כנראה בכוונה, מתוצאות מאמר זה, שימות המשיח אינם בעולם הזה אלא בעולם הבא.
- 14 וזה לשון המקור: בדברי תורה מאי היא? כי הא דיתיב רבן גמליאל וקא דריש: עתידה אשה שתלד בכל יום, שנאמר: "הרה וילדת יחדו" (ירמיהו לא,ז). ליגלג עליו אותו תלמיד, אמר: "אין כל חדש תחת השמש" (קוהלת א,ט). אמר לו: בא ואראך דוגמתן בעולם הזה. נפק אחוי ליה תרנגולת. ותו יתיב רבן גמליאל וקא דריש: עתידים אילנות שמוציאין פירות בכל יום, שנאמר: "ונשא ענף ועשה פרי" (יחזקאל יז,כג). מה ענף בכל יום, אף פרי בכל יום. ליגלג עליו אותו תלמיד, אמר: והכתיב "אין כל חדש תחת השמש" ! אמר לו: בא ואראך דוגמתם בעולם הזה. נפק אחוי ליה צלף. ותו יתיב רבן גמליאל וקא דריש: עתידה ארץ ישראל שתוציא גלוסקאות וכלי מילת, שנאמר: "יהי פסת בר בארץ" (תהילים עב,ז). ליגלג עליו אותו תלמיד ואמר: "אין כל חדש תחת השמש" ! אמר ליה: בא ואראך דוגמתן בעולם הזה. נפק אחוי ליה כמיהין ופטירות, ואכלי מילת - נברא בר קורא.
- 15 אני נוטה לחשוב שהרמב"ם לא הביא כאן את הרישא של הפסוק בכוונה, כיוון שכאן חשוב בעיניו להוכיח שהחקלאות לא תשתנה בימות המשיח, ולא שהיהודים ישלטו על הנכרים.
- 16 ומעין זה ניבא גם מיכה: "ושפט בין עמים רבים והוכיח לגוים עצמים עד רחוק וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות, לא ישאו גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה" (מיכה ד,ג).
- 17 ואחרי שישים בארץ משפט, יכהה (רד"ק: "לא יתשל ולא יחלש ולא יתרפה עד שישים לארץ משפט") וראוי להביא גם את דברי המלבי"ם לפסוק זה: "נותן עוד סימנים להכיר את המשיח האמתי, כי כבר עמדו כמה משיחים מזוייפים כמו שבתי צבי שר"י [=שם רשעים ירקב], וקצתם המירו דתם, כמו הנזכר שנהפך לדת ישמעאל; אמר סימניו, כי לא יכהה בנפשו ואמונתו ולא ירוץ בגופו, רק ישים בארץ משפט והנהגה

ותתמיד ממלכתו התמדה גדולה מאד, ויארכו חיי בני אדם גם כן, כי בהסתלק היגונות והתלאות יארכו החיים. ואין להרחיק שתתמיד ממלכתו אלפי שנים, לפי שהחכמים¹⁸ כבר אמרו שהקבוץ המעולה כאשר יתקבץ לא במהרה יפרד. ולא נחשקו ימות המשיח, לא כדי שירבו התבואה והממון, ולא כדי שנרכב על סוסים ונשתה בכלי זמר כמו שיחשבו מבולבלי השכל. אמנם התאוה להם הנביאים והשתוקקו להם הצדיקים, למה שיהיה בהם מן הקיבוץ המעולה וההנהגה הטובה, והחכמה, וצדק המלך, ורוב חכמתו, וקרבתו אל בוראו, כמו שאמר לו: "בני אתה" (תהילים ב, ז).¹⁹ וקיום כל תורת משה בלא לאות ולא דאגה ולא אונס, כמו שיעד: "[ו] לא ילמדו [עוד] איש את רעהו [ואיש את אחיו לאמר דעו את ה']", כי כולם ידעו אותי למקטנם ועד גדולם [נאם ה' כי אסלח לעונם ולחטאתם לא אזכר עוד]" (ירמיהו לא, לג); "כי זאת הברית אשר אכרת את בית ישראל אחרי הימים ההם נאם ה'", נתתי את תורתי בקרבם²⁰ [ועל לבם אכתבנה והייתי להם לאלהים והמה יהיו לי לעם]" (ירמיהו לא, לב); "[ונתתי לכם לב חדש ורוח חדשה אתן בקרבכם], והסרתי [את] לב האבן מבשרכם [ונתתי לכם לב בשר]" (יחזקאל לו, כו); והרבה מאלו הפסוקים באלה העניינים. ובמצבים הללו יושג העולם הבא השגה חזקה.²¹

יש להסיק מן המובאה הזאת את המסקנות האלה:

❖ החזון המשיחי של הרמב"ם הוא רסטורטיבי, לא אוטופי. הוא מצפה שהעטרה תחזור ליושנה, אבל לא לחידוש של מציאות חדשה שלא הייתה קודם. זאת אומרת, העולם המשיחי יהיה במהותו דומה לעולם שאנו מכירים. זאת הסיבה (כפי שנראה בהמשך) שאין צורך בנסים ונפלאות כדי לעבור מעולמנו לימות המשיח, כיוון שעולם מננהגו ינהג, כפי שהרמב"ם אומר בהמשך דבריו. ומאחר שאין צורך בנסים, אפשר שפעילות אנושית תביא את ימות המשיח. אפשר שכדי להביא להגשמה מציאות שהעולם

כוללת, עד שגם איים הרחוקים ייחלו לתורתו. ואמר שבין המשפט שלו בהנהגה ובין תורתו בעבודת ה' יתפשט בכל הארץ".

18 בערבית: **אלחכמה**. השוואה לפאראבי, החברה הפוליטית (אלסיאסה אלמדיניה), בתרגומו של שוכרי עבד, הוצאת מפעלים אוניברסיטאיים, תל-אביב 1992, חלק ב, עמ' 82.

19 "אספרה אל חק ה' אמר אלי בני אתה אני היום ילדתיך". אולי הרמב"ם מבקש לסתור פירוש נוצרי אפשרי, שהמשיח הוא כביכול בנו של ה' בלי למשוך תשומת לב לדבר. בימות המשיח כולנו נהיה קרובים אל הבורא, בגדר בניו לו.

20 הרב שילת מעיר שבהרמב"ם כתוב "בלבם". הרמב"ם מרבה לצטט מן הזיכרון ולעתים אינו מדייק במקראות. ראה Marc Shapiro, *Studies in Maimonides and His Interpreters*, University of Scranton Press, Scranton 2008.

21 ראה תרגומו של יצחק שילת, הקדמות הרמב"ם, מעליות, ירושלים תשנ"ב, עמ' קלח-קלט. הרמב"ם מביא את הפסוקים האלו מיחזקאל, האהובים על פרשנים ופולמוסנים נוצריים, בהקשר ל"קיום כל תורת משה".

טרם ידע יש צורך בנסיים ונפלאות, אבל כדי להחזיר עטרה ליושנה צריך רק לעבוד קשה לתקן עיוותים.

- ❖ האומות יישמעו למשיח בגלל "גודל צדקו" ולא בגלל כוחו הצבאי.
- ❖ בולט מאוד חסרונו של הקב"ה, שהרי נזכר בדבריו רק ש"תשוב המלכות לישראל [...] ישובו [ולא נאמר מי ישוב] לארץ ישראל [...] יעמוד שם מלך [...] ויגדל שמו [...] וישלימו עמו האומות", וכל זה בלי התערבות אלוהית ישירה! רק אם יקום מאן דהוא נגד המשיח, "יכריתו ה' ויתנהו בידו".²² תפקיד זעיר עד מאוד להקב"ה.²³
- ❖ ובכן, שומה עלינו להביא את המשיח. ואם כן, משמע שבואו של המשיח הוא תהליך ולא אירוע.²⁴ בני אדם יכולים לתרום לשינויים היסטוריים, אבל אינם יכולים לחולל מהפכות במהות היקום.
- ❖ מודגשים פה מאוד הרעיונות של שגשוג כלכלי, חירות פוליטית וסוברניות על ארץ ישראל, אבל מודגש גם שאינם מטרות בפני עצמם ולא המטרות הסופיות של הגאולה.²⁵ השפע והחירות והסוברניות הם אמצעים להשגת שלום ומלכות של משפט, וגם השלום והמשפט אינם המטרה הסופית אלא אמצעים למטרה אחרת, החכמה, וכפי שנראה להלן, הרמב"ם חוזר על מוטיב זה כמעט בכל חיבוריו המשיחיים.
- ❖ המשיח ימות וצאצאיו ימלכו אחריו. הממלכה הזאת עתידה להיות כה מסודרת, ולכן תתקיים הרבה זמן, אולי אפילו אלפי שנים. ומה יקרה לאחר מכן? הרמב"ם אינו אומר שום דבר בעניין זה. אבל אם אנו מבקשים תמיכה ברורה לגישה הנטורליסטית של תפיסת הגאולה של הרמב"ם, לא נוכל למצוא מאמר חד משמעי יותר מזה.

22 ראה לעיל, הערה 8.

23 יש לשים לב בהקשר זה לפרק הראשון בהלכות עבודה זרה, שיש בו תיאור היסטורי הפוך של ימות המשיח, שתהיה בהם הידרדרות ולא קדמה, וגם שם ה' מתואר בלשון סביל ולא פעיל. לדיון ראה ספרי Maimonides' Confrontation with Mysticism (Oxford, 2006) (מכאן ואילך: "עימות"), עמ' 77-82, והמחקרים הנזכרים שם.

24 גישה זו מתחזקת מן העובדה שבאיגרת תימן (שנודון בה לקמן) הרמב"ם אומר שכדי שיבוא המשיח, עלינו לשוב בתשובה ושהשיבה היא תהליך, לא אירוע.

25 לעומת דעת הרב שלמה אבינר, הטוען שאליבא דהרמב"ם, "עיקר עניין המשיח אינו אישיותו, אלא החזרה לארץ ישראל והחזרת מלכות בית דוד". ראה שלמה אבינר, הלכות משיח להרמב"ם, ספריית חוה, ירושלים תשס"ב, עמ' 26.

בסוף הקדמתו לפרק חלק, הרמב"ם מביא את י"ג העיקרים המפורסמים שלו. העיקר הי"ב מתייחס לימות המשיח. וזה לשונו:

היסוד השנים עשר – ימות המשיח, והוא להאמין ולאמת²⁶ שיבוא, ולא יחשוב שיתאחר, "כי עוד חזון למועד ויפח לקץ ולא יכזב], אם יתמהמה חכה לו [כי בא יבא לא יאחר]" (חבוקוק ב,ג), ולא ישים לו זמן, ולא יעשה לו סברות במקראות להוציא זמן ביאתו. וחכמים אומרים: "תיפח רוחן של מחשבי קיצין" (סנהדרין צו ע"א),²⁷ ושיאמין שיהיה לו יתרון ומעלה וכבוד על כל המלכים שהיו מעולם, כפי מה שניבאו עליו כל הנביאים ממש רבנו ע"ה עד מלאכי ע"ה.²⁸ ומי שהסתפק בו או נתמעט אצלו מעלתו, כפר בתורה, שיעד בו בתורה בפירוש ב"פרשת בלעם"²⁹ ופרשת "אתם נצבים"³⁰. ומכלל יסוד זה שאין מלך לישראל אלא מבית דוד ומזרע שלמה בלבד.³¹ וכל החולק על המשפחה הזאת, כפר בשם השם יתברך ובדברי נביאיו.

ראוי לשים לב לנקודות הבאות בעיקר הזה:

- ❖ אסור לחשב את הקץ.
- ❖ ביאת הגואל מובטחת גם בתורה, ולא רק בספרי הנביאים.
- ❖ כל מי שחולק על משפחת שלמה בן דוד כופר בהקב"ה.

מעבר לזה, אין כאן חידוש לעומת מה שלמדנו בקטע הראשון בהקדמת הרמב"ם לפרק חלק ואין כאן תשובה לשאלה: מי נברא בצלם אלוהים?³²

בחיבורו ההלכתי העצום, "משנה תורה", הרמב"ם דן בגאולה המשיחית בשני מקומות, הראשון הוא הלכות תשובה, פרק ט.³³ עניין זה עולה בדיונו על שכרן של מצוות. תחילה הוא מדבר על התכלית של החיים, חיי עולם הבא, ורק אחר כך דן בימות המשיח ככלי להשגת העולם הבא. על עולם הבא הוא אומר:

- 26 ראה הדיון במילים אלו בספרי תורה העיקרים בפלוסופיה היהודית בימי הביניים (ירושלים תשנ"א), עמ' 56–57.
- 27 סנהדרין צו ע"ב. נראה להלן שהרמב"ם עצמו חישב את הקץ באיגרת תימן.
- 28 משה רבנו הוא הנביא הראשון של עם ישראל, ומלאכי נחשב לנביא האחרון.
- 29 במדבר כב, כה – כד, ה.
- 30 דברים כט, ט – ל, ב.
- 31 פולמוס שקט נגד הנצרות? בבשורה על פי לוקס, ג, 31, ישו מיוחס לדוד המלך דרך בנו נתן (שמ"ב ה, יד), ולא דרך שלמה. באיגרת תימן, הרמב"ם חוזר ומייחס את המשיח לדוד דרך שלמה.
- 32 לדיון בנושאים אחרים הקשורים לעיקר זה, ראה ספרי תורת העיקרים (לעיל, הערה 26), עמ' 56–57.
- 33 על הלכות תשובה להרמב"ם, ראה עדיאל קדרי, עיוני תשובה: הלכה, הגות, ומחשבה חינוכית בהלכות תשובה להרמב"ם, הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון, באר-שבע תשס"ט.

מאחר שנודע שמתן שכרן של מצוות והטובה שנזכה לה אם שמרנו דרך ה' הכתובה בתורה היא חיי העולם הבא, שנאמר: "[שלה תשלח את האם ואת הבנים תקח לך] למען ייטב לך והארכת ימים (דברים כב, ז). והנקמה שנוקמין מן הרשעים שעזבו ארחות הצדק הכתובות בתורה היא הכרת, שנאמר: "הכרת תכרת הנפש ההוא עונה בה" (במדבר טו, לא). מה הוא זה שכתוב בכל התורה כולה: אם תשמעו יגיע לכם, ואם לא תשמעו יקרה³⁴ אתכם, וכל אותן הדברים בעולם הזה, כגון שובע ורעב, ומלחמה ושלוה, ומלכות ושפלות, ושיבת הארץ וגלות, והצלחת מעשה והפסדו, ושאר כל דברי הברית? כל אותן הדברים אמת היו ויהיו. ובזמן שאנו עושים כל מצוות התורה, יגיעו אלינו טובות העולם הזה כולן. ובזמן שאנו עוברין עליהן, תקרא אותנו הרעות הכתובות. ואף על פי כן, אין אותן הטובות הן סוף מתן שכרן של מצוות, ולא אותן הרעות הן סוף הנקמה שנוקמין מעובר על כל המצוות, אלא כך הוא הצע הדברים: הקב"ה נתן לנו תורה זו עץ חיים,³⁵ וכל העושה כל הכתוב בה ויודעו דעה גמורה נכונה, זוכה בה לחיי העולם הבא. ולפי גודל מעשיו וגודל חכמתו הוא זוכה. והבטיחנו בתורה שאם נעשה אותה בשמחה ובטובת נפש ונהגה בחכמתה תמיד, שישיר ממנו כל הדברים המונעים אותנו מלעשותה, כגון חולי ומלחמה ורעב וכיוצא בהן, וישפיע לנו כל הטובות המחזיקים את ידינו לעשות את התורה, כגון שובע ושלוה, ורבות כסף וזהב, כדי שלא נעסוק כל ימינו בדברים שהגוף צריך להן, אלא נשב פנויין ללמוד בחכמה ולעשות המצוה, כדי שנזכה לחיי העולם הבא. וכן הוא אומר בתורה אחר שהבטיח בטובות העולם הזה: "וצדקה תהיה לנו, כי נשמר לעשות את כל המצוה הזאת לפני ה' אלהינו כאשר צונו" (דברים ו, כה). וכן הודיענו בתורה שאם נעזוב התורה מדעתנו ונעסוק בהבלי הזמן, כעניין שנאמר: "וישמך ישרון ויבעט [שמנת עבית כשית, ויטש אלוה עשהו וינבל צור ישעתו]" (דברים לב, טו), שדיין האמת יסיר מן העוזבים כל טובות העולם הזה, שהן חזקו ידיהם לבעוט, ומביא עליהן כל הרעות המונעים אותן מלקנות העולם הבא, כדי שיאבדו ברשעם. הוא שכתוב בתורה: "ועבדת את איביך אשר ישלחנו ה' בך" (דברים כח, מח); "תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה ובטוב לבב, מרב כל" (דברים כח, מז). נמצא פירוש כל אותן הברכות והקללות על דרך זו. כלומר: אם עבדתם את ה' בשמחה ושמרתם דרכו, משפיע לכם הברכות האלו ומרחיק הקללות, עד שתהיו פנויים להתחכם בתורה ולעסוק בה, כדי שתזכו לחיי העולם הבא, וייטב לך לעולם שכולו טוב, ותאריך ימים לעולם שכולו ארוך,³⁶ ונמצאתם זוכין לשני העולמות, לחיים טובים בעולם הזה, המביאים לחיי העולם הבא. שאם לא יקנה פה חכמה

34 כך במהדורת קאפח. במהדורת מקבילי: "יקרא".

35 משלי ג, יח וכו'.

36 המקור: מדרש תהילים כג, ו.

ומעשים טובים, אין לו במה יזכה, שנאמר: "כל אשר תמצא ידך לעשות בכחך עשה", כי אין מעשה וחשבון ודעת וחכמה בשאול [אשר אתה הלך שמה] (קוהלת ט, י). ואם עזבתם את ה', ושגיתם במאכל ובמשתה וזנות ודומה להן, מביא עליכם כל הקללות האלו, ומסיר כל הברכות, עד שיכלו ימיכם בבהלה ופחד, ולא יהיה לכם לב פנוי ולא גוף שלם לעשות המצוות, כדי שתאבדו מחיי העולם הבא, ונמצאתם שאבדתם שני עולמות. שבזמן שאדם טרוד בעולם הזה בחולי ובמלחמה ורעבון, אינו מתעסק לא בחכמה ולא במצוות שבהן זוכין לחיי העולם הבא.³⁷

הברכות המובטחות למי שמקיים את המצוות אינן מטרה בפני עצמן. ידוע שמי שמקיים את המצוות על מנת לזכות בשכר (או להימלט מעונש) עובד את ה' מיראה, לא מאהבה, והוא משיג רק דרגה פחותה של שלמות דתית.³⁸ אבל מי שמקיים את המצוות כהוגן, זוכה לחלק בעולם הבא, שהוא **תוצאה** של חיים נכונים.³⁹ על השאלה: איך מגיעים לעולם הבא? הרמב"ם אומר: "וכל העושה כל הכתוב בה [בתורה] **ויודעו דעה גמורה נכונה**, זוכה בה לחיי העולם הבא, ולפי גודל מעשיו וגודל חכמתו הוא זוכה". הברכות המובטחות בתורה באות כדי ש"נשב פנויין **ללמוד בחכמה** ולעשות המצוה, כדי שזוכה לחיי העולם הבא". קיום המצוות מגביר את האפשרות שנגיע לחלק בעולם הבא. ראינו שהמפתח לחיי עולם הבא הוא שלמות השכל, וגם ראינו שתנאי (הכרחי, אבל לא מספיק) להשגת שלמות השכל הוא חיי מוסר. בעיני הרמב"ם, הדרך הבדוקה והטובה ביותר להגיע לשלמות מוסרית היא קיום המצוות.⁴⁰ הדבר מתבהר עוד אם נזכור שהמצווה הראשונה בתורה היא **לדעת** את מציאותו של המצוי הראשון.

בהקשר זה, הרמב"ם מסביר את חשיבותם של ימות המשיח. בעצם, הוא חייב לענות על השאלה העולה מתוך דבריו: אם המטרה הסופית היא חיי עולם הבא, מדוע ההבטחות האמורות בתורה מתייחסות אך ורק להצלחה בעולם הזה?⁴¹ והוא מסביר את הדבר בהלכה ב. וזה לשונו:

- 37 ההרגשות שלי. באמצעותן אני רומז לעמדותי לגבי היחס בין קיום מצוות גרידא ושכר אליבא דהרמב"ם. אין צורך להיכנס לשאלה הזאת בדיוןנו כאן. לעמדותי ואישושה, ראה לקמן, הערה 39.
- 38 ראה הלכות תשובה, פרק י. וראה חיים קריסל, "אהבת ה' ויראתו במשנתו של הרמב"ם", דעת לז (תשנ"ו), עמ' 127–151.
- 39 ראה *Must a Jew Believe Anything?*, נספח א (Maimonides on Reward and Punishment), ושם במיוחד בהערה 8. וראה עימות (לעיל, הערה 23), עמ' 59–66.
- 40 לפי מכתבו המפורסם של הרמב"ם לר' שמואל אבן תיבון, אריסטו הגיע לדרגה גבוהה מאוד של שלמות שכלית, ומשתמע מזה שאפשר להגיע לדרגה גבוהה של שלמות מוסרית מבלי להכיר את התורה.
- 41 שאלה זאת העסיקה את הרמב"ם במאמר תחיית המתים (מהדורת שילת, עמ' שסה ועמ' שסח–שע). יצחק אברבנאל התלבט בעניין זה ארוכות בפירוש לויקרא, מהדורת חורב, ירושלים, תשס"ה, עמ' 306–311. לדיון ראה: Noah H. Rosenbloom, "Rationale for the Omission of Eschatology from the Bible", *Judaism* 170 (1994), pp. 149–158.

ומפני זה התאוו כל ישראל, נביאייהם וחכמיהם,⁴² ימות המלך המשיח, כדי שינוחו ממלכות הרשעה, שאינה מנחת להן לעסוק בתורה ובמצוות כהוגן, וימצאו להם מרגוע, וירבו בחכמה, כדי שיזכו לחיי העולם הבא, לפי שבאותן הימים תרבה הדעת והחכמה והאמת, שנאמר: "לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדש", כי מלאה הארץ דעה את ה' [כמים לים מכסים] " (ישעיהו יא, ט),⁴³ ונאמר: "ולא ילמדו עוד איש את רעהו ואיש את אחיו [לאמר דעו את ה', כי כולם ידעו אותי למקטנם ועד גדולם נאם ה' כי אסלח לעונם ולחטאתם לא אזכר עוד]" (ירמיהו לא, לג), ונאמר: "ונתתי לכם לב חדש ורוח חדשה אתן בקרבכם], והסרתי את לב האבן מבשרכם [ונתתי לכם לב בשר] (יחזקאל לו, כו). מפני שאותו המלך שיעמוד מזרע דוד, בעל חכמה יהיה יתר משלמה, ונביא גדול הוא קרוב למשה רבנו, ולפיכך ילמד כל העם ויורה אותם דרך ה', ויבואו כל הגוים לשומעו, שנאמר: "והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים [ונשא מגבעות, ונהרו אליו כל הגוים]" (ישעיהו ב, ב). וסוף השכר כולו והטובה האחרונה שאין לה הפסק וגרעון הוא חיי העולם הבא. אבל ימות המשיח הוא העולם הזה, ועולם כמנהגו הולך, אלא שהמלכות תחזור לישראל. וכבר אמרו חכמים הראשונים: "אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד".⁴⁴

42 נייב זה בא גם בהלכות מלכים, פרק יב, הלכה ד, הנידון לקמן.

43 פסוק שהרמב"ם מרבה להזכיר. הרב קאפח, המקרא ברמב"ם, מביא חמישה מקומות שנוכח בהם פסוק זה בכתבי הרמב"ם. דוד גיליס מוכיח בעבודת הדוקטור שלו שהרמב"ם אינו מרבה לחזור על הבאת פסוקים. ראה: The Relationship Between Form and Content in Maimonides' *Mishneh Torah* (Ph.d., ראה: University of Haifa, 2012).

44 ואמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא לימות המשיח, אבל לעולם הבא " [ומעולם לא שמעו לא האזינו], עין לא ראתה אלהים זולתך [יעשה למחכה לו] " (ישעיהו סד, ג). ופליגא דשמואל. דאמר שמואל: אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד, שנאמר: "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ, [על כן אנכי מצוך לאמר פתח תפתח את ירך לאחיך לענך ולאבינך בארץך]". וראה גם הלכות יסודי התורה, פרק ז, הלכה ג: "הדברים שמודיעים לנביא במראה הנבואה, דרך משל מודיעין לו, ומיד יחקק בלבו פתרון המשל במראה הנבואה, וידע מה הוא: כמו הסולם שראה יעקב אבינו ומלאכים עולים ויורדים בו (בראשית כח, יב) והוא היה משל למלכות ושעבודן; וכמו החיות שראה יחזקאל והסיר נפוח ומקל שקד שראה ירמיה והמגלה שראה יחזקאל והאיפה שראה זכריה וכן שאר הנביאים, מהן אומרין המשל ופתרונו כמו אלו, ויש מהן אומרין הפתרון בלבד; ופעמים אומרין המשל בלבד בלא פתרון, כמקצת דברי יחזקאל וזכריה. וכולן במשל ודרך חידה הם מתנבאים". [ההדגשה שלי; מ"ק]. הנה הפסוק הרלבנטי בשלמותו: "ויחלם והנה סלם מִצָּב ארצה וראשו מגיע השמימה, והנה מלאכי אלהים עלים וְיֹרְדִים בו".

הכמיהה להגיע לימות המשיח נובעת מן הרצון לנוח מ"מלכות הרשעה" על מנת "לעסוק בתורה ובמצוות כהוגן".⁴⁵ עיסוק כזה (ורק כזה) מביא לריבוי חכמה "כדי שיזכו לחיי העולם הבא". ימות המשיח מהווים כלי להגיע למצב שבו "תרבה הדעת והחכמה והאמת". כיצד? המלך המשיח יהיה חכם יותר אף משלמה המלך ונביא גדול, כמעט בדרגת משה,⁴⁶ "ולפיכך ילמד כל העם ויורה אותם דרך ה',⁴⁷ ויבואו כל הגוים לשומעו". אבל כל זה אינו המטרה אלא אמצעי ושלב ל"טובה האחרונה שאין לה הפסק וגרעון – הוא חיי העולם הבא". הרמב"ם מנצל הזדמנות זו להזכירנו שימות המשיח הם בעולם הזה ולא בעולם הבא, ובהם "עולם כמנהגו הולך", ואפילו לא נזכה לראות נסים ונפלאות ונזדקק לשרברבים ולאוספי אשפה.

הדיון המפותח ביותר של הרמב"ם בימות המשיח נמצא בשני הפרקים האחרונים של "משנה תורה", ונשאלת השאלה: מדוע בחר לסיים את הספר בדיון זה? אחרי הכול היה מקום שיעסוק בדיון המשיחי בהלכות בית הבחירה (על בית המקדש), בהלכות תשובה (שכפי שראינו הוא מזכיר את הנושא שם אבל אינו מפתח אותו) או בהלכות יסודי התורה (מאחר שביאת המשיח היא אחד מעיקרי האמונה, כלומר אחד מיסודי התורה). כדי להשיב על השאלה הזאת, ראוי שניעזר בדיונו של החוקר הרפורד⁴⁸ בהקדמתו לתרגומו האנגלי לפרקי אבות.⁴⁹ הרפורד דן בשאלה מדוע פרקי אבות באים דווקא בסוף סדר נזיקין, ואומר שלפי כמה מקורות, סדר נזיקין היה אמור להיות הסדר האחרון במשנה.⁵⁰ אי לכך, מציע הרפורד (עמ' 8–11) שמסכת אבות הייתה אמורה להיות אחרית דבר במשנה כמסכת את המסר הערכי-דתי של הדיונים ההלכתיים שבמשנה, וידוע שהרמב"ם נהג לסיים דיונים הלכתיים ב"משנה תורה" בקטעים

45 אני מדגיש את המילה "כהוגן", מפני שאני מוצא בה רמז לדעת הרמב"ם, שאין האדם מקבל שכר על שקיים את המצוות. ראה לעיל, הערה 39. קיום המצוות כהוגן לא רק מביא לשלמות השכל (וגם נובע משלמות השכל), אלא גם כולל שלמויות שכליות (המצוות הראשונות), ושלמות זו היא המפתח היחיד להשגת חלק בעולם הבא, "השכר" האמתי היחיד.

46 כפי שנראה לקמן, הרמב"ם חוזר על הקביעה שהמשיח יהיה נביא גדול, אבל פחות גדול ממשנה, בכמה מקומות. העניין הכרחי לו, מפני שהוא מזהה את התורה עם נבואת משה (עיקרים ז–ח). אם יקום נביא גדול ממשנה, למה שלא יביא תורה חדשה (במידה מסוימת זו הטענה גם של הנצרות וגם האסלאם)? לדיון ראה ספרי. *Torah in the Observatory* (בוסטון, 2010), פרק ב.

47 מה שעשה אברהם אבינו לקהל של גויים. ראה הלכות עבודה זרה, פרק א, האיגרת לר' עובדיה גר-צדק, והדיון במאמרי, "פארטיטישט און פארבעסערט": הערות על 'תיקונים' מגמתיים בכתבי רמב"ם", בעריכת בנימין איש-שלום, בתוך בדרכי שלום: עיונים בהגות יהודית, מוגשים לשלום רוזנברג בית מורשה, ירושלים תשס"ז, עמ' 255–263.

48 R. Travers Herford (1860–1950).

49 R. Travers Herford. *The Ethics of the Talmud: Sayings of the Fathers*. Schocken, New York 1962.

50 הרפורד צודק. ראה י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, הוצאת מאגנס, ירושלים תש"ס, כרך ב, עמ' 980–981.

המתייחסים לערכים העולים מן הדין ההלכתי.⁵¹ ובכן, אפשר שיש לראות בדיון על המשיח שהרמב"ם מסיים בו את חיבורו כסיכום של כל המפעל העצום בניסיון לרמוז על התוצאה של כל הספר ואולי לשרטט את העולם הרצוי האמור לקום בעקבות קיום כהוגן של המצוות המוצגות בו בסדר מופתי.

ומה כותב שם הרמב"ם? זה לשונו:⁵²

המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות בית דוד ליושנה, הממשלה הראשונה, ובונה מקדש, ומקבץ נדחי ישראל, וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם: מקריבין קרבנות ועושין שמטין ויובלות ככל מצותן האמורה בתורה.

בפתיחת דיונו העיקרי על ימות המשיח, הרמב"ם מבליט את האופי הפוליטי-נורמאלי של ימות המשיח כשהוא ממקם את הדיון בהקשר של "הלכות מלכים (שאינן דנות במשיח)". המלך המשיח הוא סוג של מלך נורמלי. דבר זה מודגש להלן, כשהרמב"ם קובע שיייתכן שיקום מלך כשר המנסה לעשות את מה שמוטל על המשיח לעשות ואינו מצליח. הרמב"ם גם מדגיש את האופי הרסטורטיבי של ימות המשיח: המלך המשיח עתיד להחזיר את "מלכות בית דוד ליושנה". מה שהיה קיים, אפשר להחזיר בלי נסים ונפלאות. ואכן, הרמב"ם מסביר בהמשך דבריו שאין מקום לנסים בדרמה המשיחית. מאחר שמדובר ברסטורציה (בלא נסים) של מציאות שהייתה כבר קיימת, ברור שמדובר בתהליך ולא באירוע. ומאחר שבואו של המשיח הוא תהליך, כל מי שיחיה בתקופה ההיא יוכל ליטול חלק בתהליך.⁵³ המשיח הוא מלך בשר ודם⁵⁴ העתיד להחזיר את מלכות דוד (ושלמה) לתקופת הזוהר שלה, לבנות את בית המקדש (המקדש לא יירד מן השמים "מן המוכן" כדי למחוזן את כיפת הסלע),⁵⁵ לקבץ את נדחי ישראל ולחדש את כל המצוות הקשורות למקדש, במיוחד הקרבנות⁵⁶ והשמיטין והיובלות.

51 אני דן בדוגמה מאלפת של מנהג זה במאמרי "המשמעות המוסרית של דיני טומאה וטהרה", שאנן ט (תשס"ד), עמ' 213–221.

52 הלכות מלכים ומלחמות, פרק יא.

53 דעת הרמב"ם מאפשרת תופעות שסביר להניח שהרמב"ם עצמו לא היה מאושר מהן, כולל ציונות דתית משיחית, משיחיות חב"דית וזרמים משיחיים אחרים. לגבי הראשון, ראה: Kellner, "Messianic Postures in Israel Today," *Modern Judaism* 6 (1986), pp. 197-209. [http://www.jstor.org/view/02761114/ap050017/05a00060/0] Reprint in: Marc Saperstein (ed.), *Essential Papers on Messianic Movements in Jewish History* (New York: New York University Press, 1992), pp. 504–519.

לתופעות משיחיות אחרות שנקשרו להרמב"ם, ראה דוד ברגר, "על תוצאותיה האירוניות של גישתו הרציונליסטית של הרמב"ם לתקופה המשיחית" *Maimonidean Studies* 2 (1991), pp. 1–8.

54 ולא בנו של האלוהים כביכול, וגם לא רב חסידי שנפטר בברוקלין.

55 לרעיון זה במקורות ראה: אביגדור אפטוביצר, "בית המקדש של מעלה לפי האגדה," תרביץ ב (1931), עמ' 257–287; א"א אורבך, ירושלים של מטה וירושלים של מעלה מתוך ירושלים לדורותיה, הכינוס הארצי

דומה שהרמב"ם מכיר את הטענות שתורת אחרית הימים היא התפתחות מאוחרת ביהדות, ולכן במשפט השני של דבריו הוא מתעקש לטעון באריכות יחסית שהתורה, ולא רק כתבי הנביאים, מעידים על בואו של המשיח. וזה לשונו:

וכל מי שאינו מאמין בו, או מי שאינו מחכה לביאתו, לא בשאר נביאים בלבד הוא כופר אלא בתורה ובמשה רבנו, שהרי התורה העידה עליו, שנאמר: "ושב ה' אלהיך את שבותך ורחמך, ושב וקבצך מכל העמים אשר הפיצך ה' אלהיך שמה. אם יהיה נדחך בקצה השמים, משם יקבצך ה' אלהיך ומשם יקחך. והביאך ה' אלהיך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה, והיטבך והרבך מאבתיך" (דברים ל, ג-ה). ואלו הדברים המפורשים בתורה הם כוללים כל הדברים שנאמרו על ידי כל הנביאים. אף בפרשת בלעם נאמר, ושם נבא בשני המשיחים: במשיח הראשון, שהוא דוד, שהושיע את ישראל מיד צריהם; ובמשיח האחרון שעומד מבניו, שמושיע את ישראל מיד בני עשו.⁵⁷ ושם הוא אומר: "אראנו ולא עתה" (במדבר כד, יז) – זה דוד; "אשורנו ולא קרוב" (שם) – זה מלך המשיח; "דרך כוכב מיעקב" (שם) – זה דוד; "וקם שבט מישראל" (שם) – זה מלך המשיח; "ומחץ פאתי מואב" (שם) – זה דוד, וכן הוא אומר: "ויך את מואב וימדדם בחבל" (שמ"ב ח, ב); "וקרקר כל בני שת" (במדבר כד, יז) – זה המלך המשיח, שנאמר בו: "[והכרתו רכב מאפרים וסוס מירושלם, ונכרתה קשת מלחמה ודבך שלום לגוים] וּמְשָׁלוּ מִיָּמָיו עַד יוֹם [וּמְנַהַר עַד אַפְסֵי

הכ"ה לדיעת הארץ, ירושלים תשכ"ט, עמ' 156-171, שנדפס שנית בתוך קובץ מאמריו מעולמם של חכמים, הוצאת מאגנס, ירושלים תשמ"ח.

56 נושא נדוש מאוד בעולמו של הרמב"ם. לאור דבריו במורה הנבוכים, חלק ג, פרק לב, על הקרבנות כהתאמה אלוהית למצבם הרוחני היורד של בני ישראל ביציאתם ממצרים, דבר שאינו תואם את "הכוונה הראשונה" של האלהים, מה צורך בקרבנות בימות המשיח? על יסוד מה שלמדנו, יש מקום להציע את ההסבר הבא: גם בימות המשיח עולם כמנהגו נוהג, כולל אפילו הריגה בשוגג ובריחה לערי מקלט. מלכות המשיח תסתיים מתי שהוא, והסכנות האינטלקטואליות שבהן הקרבנות אמורים להילחם לא תיעלמנה לחלוטין. לגישה דומה במקצת, המבחינה בין קרבנות ציבור לבין קרבנות יחיד, ראה נחום אליעזר רבינוביץ, "חברה והיסטוריה – ייחוד של הרמב"ם", בתוך רבינוביץ, עיונים במשנתו של הרמב"ם, הוצאת מעליות, ירושלים תש"ע, עמ' ריד-רכז. וראה גם דיונו המשכנע של קנת ססקין בספרו Kenneth Seeskin, *Jewish Messianic Thoughts in an Age of Despair*, Cambridge University Press, New York 2012, p. 40: As Maimonides recognizes, a person cannot help but sin or fall into error – either through ignorance or because he is overcome by desire or anger. If human nature remains the same during the Days of the Messiah, this will still be true. So confessions, sacrifices, and fasts will still be needed to allow people to feel they have a chance to start over. We can infer that even in the Days of the Messiah, spectacle and ritual will serve a purpose: People will still need to gather for sacred assemblies, to mourn the dead, and to call upon God in times of distress.

57 כך לפי מהדורת קאפח ומקבילי. לגרסאות אחרות ראה ילקוט הנוסחים במהדורת פרנקל.

אַרְצָן] (זכריה ט,י); "והיה אדום יְרֵשָׁה" (במדבר כד,יח) – זה דוד, שנאמר: "ותהי אדום לדוד לעבדים נושאי מנחה, וַיֵּשֶׁע ה' את דוד בְּכָל אשר הלך";⁵⁸ "והיה ירשה" וגו' (שם) – זה המלך המשיח, שנאמר: "ועלו מושעים בהר ציון לשפט את הר עשו, והיתה לה' המלוכה" (עובדיה א,כא).

אגב אורחא, כמעט באקראי, הרמב"ם מעלה כאן עניין חשוב, רעיון שני המשיחים, שהראשון בהם הוא דוד המלך, ולא משיח בן אפרים המיתולוגי. משיח טרגי זה אמור לפי אגדות שרווחו בימי הרמב"ם למות במלחמה אפוקליפטית הרת אסון שממנה תשרוד רק פלטה קטנה.⁵⁹ בשקט בשקט, בלי למשוך תשומת לב, הרמב"ם גורם לקריסה טוטאלית של תמונה זו ולחיזוק התמונה הטבעית והלא אפוקליפטית של המשיחיות שלו.

הרמב"ם ממשיך בקו זה ומחדש חידוש חשוב ומעניין:

אף בערי מקלט הוא אומר: "ואם ירחיב ה' אלהיך את גבלך כאשר נשבע לאבתך, ונתן לך את כל הארץ אשר דבר לתת לאבתך. כי תשמר את כל המצוה הזאת לעשתה אשר אנכי מצוך היום לאהבה את ה' אלהיך וללכת בדרכיו כל הימים, ויספת לך עוד שלש ערים על השלש האלה" (דברים יט,ח-ט), ומעולם לא היה דבר זה, ולא צוה הקדוש ברוך הוא לתוהו. אבל בדברי הנביאים אין הדבר צריך ראיה, שכל הספרים מלאים בדבר זה.

ומה צורך יש בערי מקלט? מי שהורג אדם בשוגג, יש זכות לקרוב משפחתו של הנהרג לרצוח את רוצחו של קרובו, והוא הנקרא גואל הדם.⁶⁰ כדי להימלט מסוף מר זה, על ההורג בשגגה לצאת לגלות באחת ערי המקלט. עולה מדברי הרמב"ם פה שבימות המשיח עולם ממש כמנהגו נוהג! אנשים ייהרגו בשגגה, וקרובי משפחה ירצו לנקום את מות יקיריהם על ידי רציחת ההורג. נמצא שימות המשיח הם המשכו של העולם המוכר לנו.

הרמב"ם מדגיש נקודה זו מיד בהמשך דבריו:

אל יעלה על דעתך שהמלך המשיח צריך לעשות אותות ומופתים ומחדש דברים בעולם או מחיה מתים, וכיוצא בדברים אלו שהטיפשים אומרים. אין

58 הרמב"ם משלב פה שני פסוקים: "וישם באדום נצבים בכל אדום שם נצבים, ויהי כל אדום עבדים לדוד וישע ה' את דוד בכל אשר הלך" (שמ"ב ח,יד); "וישם דוד נצבים בארם דמשק, ותהי ארם לדוד לעבדים נושאי מנחה וישע ה' את דוד בכל אשר הלך" (שמ"ב ח,ו).

59 לאשנב לעולם מחשבתי זה, ראה "ספר זרובבל", בתוך אהרון זאב אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל: אוצר המקורות והתעודות לתולדות המשיחיות בישראל, בצירוף מבואות, ביאורים והערות היסטוריות, מוסד ביאליק, ירושלים 1956, וראה רס"ג, אמונות ודעות, מאמר ח (השתמשתי בתרגומו של הרב קאפח).

60 ראה הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרקים ה-ח.

הדבר כך, שהרי רבי עקיבא חכם גדול מחכמי משנה היה, והוא היה נושא כליו של כוזיבא המלך, והוא היה אומר עליו שהוא המלך המשיח, ודימה הוא וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח, עד שנהרג בעונות. כיון שנהרג, נודע שאינו משיח, ולא שאלו ממנו חכמים לא אות ולא מופת. ועיקר הדברים ככה הן: שהתורה הזאת אין חוקיה ומשפטיה משתנים לעולם ולעולמי עולמים, ואין מוסיפין עליהן ולא גורעין מהן. וכל המוסיף או גרע או שגילה פנים בתורה והוציא הדברים של מצוות מפשרותן,⁶¹ הרי זה בודאי רשע ואפיקורוס.⁶²

שהמשיח אינו צריך לחולל נסים מוכח מיחסו של רבי עקיבא לבר-כוכבא. רבי עקיבא "וכל חכמי דורו"⁶³ חשבו שבר-כוכבא הוא המשיח בלי לדרוש ממנו לחולל נסים.⁶⁴ עד כדי כך מרחיק הרמב"ם את המשיח מעשיית נסים, עד שהוא מפריד בין המשיח לבין הנס שרוב העולם היהודי (כמדומני) מייחס למשיח, תחיית המתים. הרמב"ם מנצל הזדמנות זו להדגיש שהתורה עומדת לעד. זוהי אמירה ברורה נגד המשיחיות הנוצרית ואולי גם נגד תפיסות (המקבלות ביטוי בולט אצל הרמב"ן), שימות המשיח מביאים את "זמן התורה" לסיומו.⁶⁵ הרמב"ם רומז פה שימות המשיח הם העולם הזה ולא עולם הבא, בניגוד לגרסת הרמב"ן והרבה אחרים, ושהתורה תקפה בימות המשיח כמו היום.

61 מצוות דווקא. ברור לכול שהרמב"ם מפרש הרבה מסיפורי התורה שאינם קשורים למצוות כמשלים, ויש שהוא מבחין בין סיפורי התורה לבין מצוותיה בצורה ברורה, כגון בפתיחה לספר מורה הנבוכים. וזה לשונו: במדרש נאמר: למה היו דברי תורה דומים עד שלא עמד שלמה? לבאר שהיו מימיה עמוקים וצוננים, ולא היה אדם יכול לשתות מהן. מה עשה פקח אחד? ספק חבל בחבל ומשיחה למשיחה ודלה ושתה. כך היה שלמה ממשל למשל ומדבר לדבר עד שעמד על דברי תורה [השווה מדרש שיר השירים רבה, פרשה א, ח, לשיר השירים א, א]. זה לשונו. איני חושב שאדם בריא בשכלו ידמה שדברי תורה הנוכחים כאן, אשר לשם הבנתם חיבל תחבולה להבין את משמעויות המשלים, הם דיני עשיית סוכה ולולב ודין ארבעה שומרים. אלא הכוונה כאן בלא ספק להבין את הדברים העמוקים והמעורפלים.

וראה ספר המצוות להרמב"ם, לא תעשה מז: היא שהזהירנו שלא לתור אחרי לבבנו עד שנאמין דעות שהם הפך הדעות שחייבתנו התורה, אבל נקצר מחשבתנו ונשים לה גבול תעמוד אצלו, והוא מצות התורה ואזהרותיה.

62 לשימוש במונח "אפיקורוס" על ידי הרמב"ם, ראה קלנר, תורה העיקרים (לעיל, הערה 26), עמ' 24–25 ועמ' 54. וראה הדיון הממצה אצל חנה כשר, על המינים, "על המינים, האפיקורסים והכופרים במשנת הרמב"ם", תל-אביב תשע"א, עמ' 66–72.

63 הרמב"ם ידע היטב שאין זה כל כך נכון (בלשון המעטה). וראה ירושלמי תענית ד ה: "א"ל ר' יוחנן בן תורתא: עקיבא, יעלו עשבים בלחייך ועדיין בן דוד לא יבא... בלשונו של הרמב"ם משמעות המלה "כל" יכולה להיות גם "רוב".

64 הקביעות האלו של הרמב"ם בעייתיות, אבל הוא בכל זאת קובע אותן.

65 ראה משה הלברטל, "מוות, חטא, חוק וגאולה במשנת הרמב"ן", תרביץ עא (תשס"ב), עמ' 133–162. הלברטל מנתח את התוצאות האנומיות (והמפתיעות!) של עמדות אלו ברמב"ן. גרסה של המאמר באה בספרו החשוב של הלברטל, על דרך האמת: הרמב"ן ויצירתו של מסורת, מכון הרטמן, ירושלים תשס"ו, עמ' 117–148.

ומאחר שהעולם הזה יהיה קיים לנצח,⁶⁶ התורה תקפה לעולם. ושוב, אגב אורחא, הרמב"ם מחדש גם שאסור להוציא דברים של מצוות מפשרות, ואילו כל דבר אחר בתורה, לא רק שהרמב"ם מוציא אותו מפשרות, הוא אף עושה זאת ממש בסיטונות.⁶⁷

נחזור לענייננו. הרמב"ם מדגיש את האופי הטבעי, הפוליטי-נורמלי של ימות המשיח בפרקנו בהלכות ד-ה. ואם יקום מלך צדיק מבית דוד וינסה לגאול את ישראל ולא יצליח, הדבר אינו גורע מכשרותו ומצדקתו. וזה לשונו:

ואם יעמוד מלך מבית דוד,⁶⁸ הוגה בתורה ועוסק במצוות כדוד אביו, כפי תורה שבכתב ושבעל פה, ויכוף כל ישראל לילך בה ולחזק בדקה, וילחם מלחמות ה', הרי זה בחזקת שהוא משיח. אם עשה והצליח, ונצח כל האומות שסביביו, ובנה מקדש במקומו וקבץ נדחי ישראל, הרי זה משיח בודאי. ואם לא הצליח עד כה או נהרג, בידוע שאינו זה שהבטיחה עליו תורה, והרי הוא ככל מלכי בית דוד השלמים הכשרים שמתו. ולא העמידו הקדוש ברוך הוא אלא לנסות בו רבים, שנאמר: "ומן המשכילים יכשלו לצרוף בהם ולברר וללבן עד עת קץ, כי עוד למועד" (דניאל יא, לה).

כאן מודגש האופי הפוליטי-נורמלי של ימות המשיח. בואו של המשיח הוא תהליך המתקיים בתוך ההיסטוריה ולא בסופה, וכמו כל תהליך היסטורי, הוא עשוי להצליח אך גם לא להצליח. דומה שהרמב"ם מקדים את שפינוזה ואת הציונות. הוא צופה את האפשרות שהמלכות תחזור לישראל בלי שיבוא המשיח. רואים פה בבירור את ניסיונו של הרמב"ם לשמור על גחלת התקווה המשיחית בלי לתת לגחלת הזאת להתפרץ ולהפוך לתבערה מסוכנת.

כעת פונה הרמב"ם להסביר את ההיסטוריה של הנצרות ושל האסלאם. בטקסט שצונזר ברוב הדפוסים,⁶⁹ הוא אומר:

אף ישוע הנצרי, שדימה שיהיה משיח ונהרג בבית דין, כבר נתנבא בו דניאל, שנאמר: "[ובעתים ההם רבים יעמדו על מלך הנגב], ובני פריצי עמך ינשאו

66 שני חוקרים חשובים חלוקים בשאלה אם לפי הרמב"ם יהיה סוף לקיום העולם אם לאו. ראה: Seymour Feldman, "The End of the Universe in Medieval Jewish Philosophy." *AJSReview* 11 (1986), pp. 53–77; Roslyn Weiss, "Maimonides on the End of the World." *Maimonidean Studies* 3 (1992–1993), pp. 195–218.

67 השווה לעיל, הערה 61.

68 המוסד ריש גלותא בכבל היה מוכר היטב להרמב"ם, והיה מקובל שראשי הגלות היו מבית דוד. הדברים שהרמב"ם כותב פה נראים אולי מוזרים, אבל היו מאוד מתקבלים על הדעת בזמנו.

69 אין כל ספק שהטקסט הזה מקורי להרמב"ם. ראה: לאה נעמי גולדפלד, "הלכות מלכים", סיני צו (תשמ"ד), עמ' 67–79; A. M. Hershman, "Textual Problems of Book Fourteen of the Mishne Torah", *JQR* 40 (1950), pp. 401–412.

להעמיד חזון ונכשלו" (דניאל יא, יד). וכי יש מכשול גדול מזה, שכל הנביאים דברו שמיח גואל ישראל ומושיעם ומקבץ נדחיהם ומחזק מצוותן, וזה גרם לאבד ישראל בחרב ולפזר שאריתם ולהשפילם ולהחליף התורה ולהטעות רוב העולם לעבוד אלוה מבלעדי ה' ? אבל מחשבות בורא עולם אין כוח באדם להשיגם, כי לא דרכינו דרכיו ולא מחשבותינו מחשבותיו. וכל הדברים האלו של ישוע הנצרי ושלזה הישמעאלי שעמד אחריו אינן אלא לישר דרך למלך המשיח ולתקן העולם כולו לעבוד את ה' ביחד,⁷⁰ שנאמר: "כי אז אהפך אל עמים שפה ברורה לקרא כלם בשם ה', לעבדו שכם אחד" (צפניה ג, ט).⁷¹ כיצד ? כבר נתמלא העולם כלו מדברי המשיח ומדברי התורה ומדברי המצוות, ופשטו דברים אלו באיים רחוקים ובעמים רבים ערלי לב,⁷² והם נושאים ונותנים בדברים אלו ובמצוות התורה: אלו אומרים "מצוות אלו אמת היו וכבר בטלו בזמן הזה ולא היו נוהגות לדורות", ואלו אומרים "דברים נסתרות יש בהן, ואינן כפשוטן, וכבר בא משיח וגילה נסתריהם". וכשיעמוד המלך המשיח באמת ויצליח וירום וינשא, מיד הם כולם חוזרים⁷³ ויודעים ששקר נחלו אבותיהם ושנביאיהם ואבותיהם הטעום.

בפסקה זה, המקדימה את פראנץ רוזצווייג, ואולי גם רומזת לדברי ר' יהודה הלוי,⁷⁴ הרמב"ם מתאר את תפקידם החשוב של הנוצרים והמוסלמים בהבאת המשיח.⁷⁵ כדי שיצליח המלך המשיח במשימתו, העולם כולו צריך להיות מתוקן לעבוד את ה' ביחד.

70 נייב זה לקוח מתפילת "עלינו לשבח". הרמב"ם מזכיר את התפילה הזאת בסידור התפילה שצירף לספר אהבה: "עלינו לשבח לאדון הכל לתת גדולה ליוצר בראשית שלא עשנו כגויי הארצות" וכו'.

71 יש הרבה מה להעיר על הפסוק הזה, המובא רק פה אצל הרמב"ם (אבל נזכר הרבה על ידי הרלב"ג). דומה שהנביא מצפה לתיקון למה שקרה במגדל בכל עם כל המשתמע מזה. האנושות הייתה מלוכדת לפני בניית המגדל, ולפי העולה מהבאת הפסוק על ידי הרמב"ם כאן, האנושות תהיה מלוכדת בימות המשיח. ממש מרתק (אם לאו דווקא רלבנטי לדיון שלנו) לראות כיצד פירשו המפרשים את הפסוק הזה. רד"ק אומר: "העמים שיישאר אחר מלחמת גוג שפתם הראשונה אהפוך אותה עליהם בשפה ברורה, שלא יוציאו בשפתם אלוהים אחרים, אלא כולם יקראו בשם ה'. זהו שפה ברורה, כמו שאמר בנבואת זכריה: 'ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד'. והחכם רבי אברהם אבן עזרא ז"ל פירש יתהפכו לעבוד ה' לברו בשפה ברורה, היא לשון הקדש, שבה לברו נקרא השם הנכבד. 'לעבדו שכם אחד' - חלק אחד. ר"ל בלב אחד ובדעה אחת." המלב"ם מפרש: "ואז אהפך אל עמים שפה ברורה", שעד עתה קראו שם ה' בשפה, אבל לא בשפה ברורה, כי היו מערבים אמונות שווא והבלי נכר בענייני האלוהות, ואז יקראו בשפה ברורה באחדות הבורא, לקרא כולם בשם ה', ותחת שעד עתה לא עבדוהו שכם אחד, כי נחלקו לכתות שונות ועבדוהו עבודות מתחלפות, ואז יעבדוהו שכם אחד כפי העבודה שצווה בתורתו".

72 "בהביאכם בני נכר ערלי לב וערלי בשר להיות במקדשי לחללו את ביתי, בהקריבכם את לחמי ויפרו את בריתי אל כל תועבותיכם" (יחזקאל מד, ז).

73 אדון במשמעות מילה זו בהמשך דבריי.

74 ראה כוזרי, ד, כד.

75 הרמב"ן מביא את דברי הרמב"ם בלי להעיר עליהם, ואפשר שהוא מסכים עמו. ראה תורת ה' תמימה, כתבי הרמב"ן, עמ' קמד.

בלי נסים. הדרך היחידה להגשים מטרה זו היא חינוך. תפקידן של הנצרות והאסלאם הוא אם כן להביא למונותאזציה של העולם כדי שיצליח המשיח במשימתו.⁷⁶ המשיחיות בהגות הרמב"ם היא תהליך היסטורי העתיד להוליד בסופו של דבר נאורות אוניברסלית.⁷⁷

את הפרק השני בדיונו במשיח, הפרק האחרון ב"משנה תורה", הרמב"ם פותח בהלכה הבאה:

אל יעלה על הלב שבימות המשיח יבטל דבר ממנהגו של עולם או יהיה שם חידוש במעשה בראשית, אלא עולם כמנהגו הולך.⁷⁸ וזה שנאמר בישעיה, "וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירכץ, [ועגל וכפיר ומריא יחדו ונער קטן נהג במ] (ישעיהו יא,ו), משל וחידה.⁷⁹ עניין הדבר, שיהיו ישראל יושבין לבטח עם רשעי העולם המשולים בזאב ונמר, שנאמר: "זאב ערבותת יְשָׁדָם נמר שקד על עריהם" (ירמיהו ה,ו).⁸⁰ ויחזרו כולם לדת האמת, ולא יגזלו ולא ישחיתו, אלא

76 בעיני הרמב"ם, הנצרות אינה מונותאיזם טהור, אבל יש לה בכל זאת יתרון מסוים על האסלאם (שבמונותאיזם שלה הרמב"ם אינו מפקפק בכלל, ראה תשובותיו לר' עובדיה גר-צדק), מפני שהנצרות מודה בתורה מסיני. ראה תשובות הרמב"ם, סימן קמט. לדיון ביחסו של הרמב"ם לנצרות והפניות למחקרים אחרים, ראה דניאל י' לסקר, מסורת וחידוש ביחסו של הרמב"ם לדתות אחרות בתוך רמב"ם: שמרנות, מקוריות, מהפכנות, בעריכת אביעזר רביצקי, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ח, עמ' 79-94.

77 קיימת מחלוקת מעניינת בין הרמן כהן וממשיכי דרכו מצד אחד לבין ליאו שטראוס מצד שני בדבר טיב הנאורות הזאת. העמדה הכהנית אופטימית הרבה יותר מן העמדה של שטראוס. לנציג של כהן, ראה Steven Schwarzschild, "Moral Radicalism and 'Middlingness' in the Ethics of Maimonides," in M. Kellner (ed.), *The Pursuit of the Ideal: Jewish Writings of Steven Schwarzschild* (Albany: Michael Kochin, Suny Press, 1990), pp. 137-161 and 302-318. לדיון בעמדתו של שטראוס, ראה "Morality, Nature and Esotericism in Leo Strauss' *Persecution and the Art of Writing*," *Review of Politics* 64, no. 2 (2002), pp. 261-283.

78 עבודה זרה נד ע"ב: "ת"ר. שאלו פלוסופין את הזקנים ברומי: אם אלהיכם אין רצונו בעבודת כוכבים, מפני מה אינו מבטלה? אמרו להם: אילו לדבר שאין העולם צורך לו היו עובדין, הרי הוא מבטלה. הרי הן עובדין לחמה וללבנה ולכוכבים ולמזלות. יאבד עולם מפני השוטים? ! אלא עולם כמנהגו נוהג, ושוטים שקלקלו עתידין ליתן את הדין. דבר אחר. הרי שגול סאה של חטים [והלך] וזרעה בקרקע, דין הוא שלא תצמח? ! אלא עולם כמנהגו נוהג והולך, ושוטים שקלקלו עתידין ליתן את הדין." הרמב"ם מזכיר את הניב בעוד שלושה מקומות: בפרק השמיני משמונת הפרקים; במורה הנבוכים, חלק ב, פרק כט; ולקראת סופו של מאמר תחיית המתים.

79 לשימושו של הרמב"ם בניב זה, ראה שרה קליין-ברסלבי, פירושי הרמב"ם למשלי א, ו, "להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידותם", בתוך עלי שפר: מחקרים בספרות ההגות היהודית מוגשים לכבוד הרב ד"ר אלכסנדר שפרן, בעריכת משה חלמיש, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תש"ן, עמ' 121-132, ושם בעמ' 123, הערה 10.

80 הפסוק כולו: "על כן הכם אריה מיער זאב ערבות ישדרם נמר שקד על עריהם, כל היוצא מהנה יטרף כי רבו פשעיהם עצמו משבותיהם".

יאכלו דבר המותר בנחת כישראל,⁸¹ שנאמר: "וּפְרָה נָדָב תִּרְעִינָה יַחְדָּו וְרַבְצוּ לִדְהִיָּהּ], ואריה כבקר יאכל תבן" (ישעיהו יא, ז; סה, כה). וכן כל כיוצא באלו הדברים בעניין המשיח, משלים הם. ובימות המלך המשיח יָדַע לְכָל לֹאֵי זֶה דָּבָר הִיָּה מִשָּׁל וּמָה עֲנִיין רְמוּז בְּהֵן.

מצד אחד, אין הרבה חדש בהלכה זו: כבר למדנו שאין נסים ונפלאות בימות המשיח. מצד שני, קריאה מדוקדקת בה מעלה הרבה שאלות:

- ❖ עם מי יֵשֵׁב יִשְׂרָאֵל לְבִטָּח? עם הרשעים בין אומות העולם (משמע שיש אומות שאין בהן רשעים)? או אולי כל אומות העולם רשעים? ועוד. איך אפשר לשבת לְבִטָּח עם רשעים?
- ❖ מה משמעות הביטוי "ויחזרו כולם לדת האמת"? ממה יחזרו ולמה יחזרו?
- ❖ מה פירוש הצירוף "דת האמת"?
- ❖ מה הוא "הדבר המותר" שהגויים יאכלו "כישראל"? האם הכוונה לאוכל כשר לפי התורה או אוכל המותר רק לגויים (משמע כל דבר פרט לאבר מן החי)?
- ❖ אחרון אחרון חביב: מה משמעות המילה "כישראל"?

נבדוק את המילים הלא ברורות בהלכה. המשמעות של חז"ר בלשון הרמב"ם כפולה, הן 'שב' (return) הן 'נהפך' (become).⁸² דוגמה טובה למשמעות השנייה באה בהלכה הבאה:⁸³

שניים הם המשומדים, המשומד לעבירה אחת והמשומד לכל התורה כולה. המשומד לעבירה אחת – זה שהחזיק עצמו לעשות אותה עבירה בזדון, ונתפרסם בה והורגל, אפילו הייתה מן הקלות, כגון שהוחזק תמיד ללבוש שעטנז או להקיף פיאה, ונמצא כאילו בטלה מצוה זו מן העולם אצלו, הרי זה משומד לאותו דבר, והוא שיעשה להכעיס. והמשומד לכל התורה – כגון החוזר לדתי הגויים בשעה שגוזרין שמד, וידבק בהן, ויאמר מה בצע לו להדבק

81 גרסה אחרת: "עם ישראל".

82 בעניין הזה קיבלתי מכתב מפרופ' מיכאל שורץ. וזה לשונו: "In medieval Hebrew the verb 'שוב' represents the Arabic verb 'will' representing 'יעודות' used to mean 'to become'. Thus in your context 'become'".

וראה גם מרדכי עקיבא פרידמן, הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד, מכון בן-צבי, ירושלים תשס"ב, עמ' 2 ועמ' 72. וראה יעקב בלידשטיין (לעיל, הערה 7), עמ' 247, הערה 60.

83 הלכות תשובה, פרק ג, הלכה ט.

בישראל, שהן שפלים ונרדפים, טוב לו שידבק באלו שידן תקיפה, הרי זה משומד לכל התורה כולה.⁸⁴

האדם המתואר כאן אינו חוזר לדתי הגויים אלא ממיר את דתו ומשתמד, ונמצא שמשמעות "יחזורו כולם לדת האמת" היא, שהגויים יעזבו את דתותיהם הכוזבות (כפי שהרמב"ם אומר בסוף ההלכה הקודמת: "מיד הם כולם חוזרים ויודעים ששקר נחלו אבותיהם ושנביאייהם ואבותיהם הטעום") ויאמצו את דת האמת. ומה היא "דת האמת"? לזה יש לתת את הדעת.

ראוי להעיר שהרמב"ם הוא מראשוני (ואולי אפילו הראשון) הוגי ופוסקי ישראל המתייחסים למה שאנחנו מכנים היום "יהדות", "דת" במשמעות religion.⁸⁵ להלן שתי דוגמאות לעניין זה, הראשונה באה בתשובותיו של הרמב"ם לר' עובדיה גר-צדק. וזה לשונו:⁸⁶

ועיקר הדבר, שאברהם אבינו הוא שלימד כל העם והשכילם, והודיעם דת האמת וייחודו של הקב"ה, ובעט בעבודה זרה והפר עבודתה, והכניס רבים תחת כנפי השכינה ולמדם והורם, וצוה בניו ובני ביתו לשמור דרך ה', כמו שכתוב בתורה: "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת אחריו ושמרו דרך ה'" וגו' [לעשות צדקה ומשפט למען הביא ה' על אברהם את אשר דבר עליו] (בראשית יח, ט). לפיכך כל מי שיתגייר עד סוף כל הדורות, וכל המיחד שמו של הקב"ה כמו שהוא כתוב בתורה, תלמידיו של אברהם אבינו ע"ה ובני ביתו הם כולם, והוא החזיר אותם למוטב. כשם שהחזיר אנשי דורו בפיו ובלמודו, כך החזיר כל העתידים להתגייר בצואתו שצוה את בניו ואת בני ביתו אחריו. נמצא אברהם אבינו אב לזרעו הכשרים ההולכים בדרכיו ואב לתלמידיו וכל גר שיתגייר.⁸⁷

84 ההדגשה שלי; מ"ק.

85 ראה יעקב בלידשטיין, עקרונות (לעיל, הערה 7) עמ' 105–107 ועמ' 247. וראה גם הדיון ביני לבין הרב חיים רפפורט בכתב העת 2008 Me'orot 7.1: <http://www.yctorah.org/content/view/436/10>

וראה גם: James Diamond, *Converts, Heretics, and Lepers: Maimonides and the Outsider*, University of Notre Dame Press, Notre Dame 2007, p.254, note 32.

ידידי פרופ' אברהם מלמד שוקד על מחקר מקיף במושג "דת" אצל הוגים יהודים, ולעת עתה ראה A. Melamed, "De la loi a la religion: Metamorphoses du concept de dath dans la tradition politique juive", *Pardes* 47–48 (2009), pp. 61–76.

86 מובא באיגרות הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימן רצג, עמ' 549.

87 הרב שילת החליט להדפיס את הנוסח הבא כנוסח הפנים שלו (איגרות הרמב"ם, עמ' רלג–רלד):

ועיקר הדבר, שאברהם אבינו הוא שלימד כל העם והשכילם, והודיעם דרך האמת וייחודו של הקב"ה, ובעט בעבודה זרה והפר עבודתה, והכניס רבים תחת כנפי השכינה ולמדם והורם, וצוה בניו ובני ביתו לשמור דרך ה', כמו שכתוב בתורה: "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת אחריו ושמרו דרך ה'" וגו' [לעשות צדקה ומשפט, למען הביא ה' על אברהם את אשר דבר עליו] (בראשית יח, ט). לפיכך כל מי שיתגייר עד

הרמב"ם אינו אומר שאברהם אבינו ושרה אמנו לימדו תורה לכל "הנפש אשר עשו בחרן" (בראשית יב, ה). וזה לשונו:⁸⁸

כיון שהכיר וידע התחיל להשיב תשובות על בני אור כשדים ולערוך דין עמהם ולומר ש"אין זו דרך האמת שאתם הולכים בה", ושיבר הצלמים והתחיל להודיע לעם שאין ראוי לעבוד אלא לאלוה העולם, ולו ראוי להשתחוות ולהקריב ולנסך, כדי שיכירוהו כל הברואים הבאים, וראוי לאבד ולשבר כל הצורות, כדי שלא יטעו בהן כל העם כמו אלו שהם מדמים שאין שם אלוה אלא אלו. כיון שגבר עליהם בראיותיו, בקש המלך להורגו, ונעשה לו נס,⁸⁹ ויצא לחרן⁹⁰ והתחיל לעמוד ולקרוא בקול גדול לכל העולם ולהודיעם שיש שם אלוה אחד לכל העולם, ולו ראוי לעבוד, והיה מהלך וקורא⁹¹ ומקבץ העם מעיר לעיר ומממלכה לממלכה עד שהגיע לארץ כנען והוא קורא, שנאמר: "ויקרא שם בשם ה' אל עולם".⁹² וכיון שהיו העם מתקבצין אליו ושואלין לו על דבריו, היה מודיע לכל אחד ואחד כפי דעתו עד שיחזירוהו לדרך האמת, עד שנתקבצו אליו אלפים ורבבות, והם "אנשי בית אברהם",⁹³ ושתל בלבם העיקר הגדול הזה, וחבר בו ספרים, והודיעו ליצחק בנו.

סוף כל הדורות, וכל המיוחד שמו של הקב"ה כמו שכתוב בתורה [בנוסח אחר נוסף: וכל הנכנס בדת משה רבינו דת האמת והצדק] – תלמידיו של אברהם אבינו ובני ביתו הן, וכולן החזיר למוטב. כשם שהחזיר אנשי דורו בפיו ובלמודו, כך החזיר כל העתידין להתגייר בצואתו שצוה את בניו ואת בני ביתו. נמצא אברהם אבינו אב לזרעו הכשרים ההולכים בדרכיו, ואב לתלמידיו, והם כל גר שיתגייר. לדיון בעניין זה, ראה מאמרי, "פארטייטשט און פארבעסערט" (לעיל, הערה 47).

88 הלכות עבודה זרה, פרק א, הלכה ב.

89 ניב שגור בפי חז"ל.

90 מורה הנבוכים, חלק ג, פרק כט: בסופה של אותה פרשה הם הזכירו שהמלך כלא את אברהם אבינו, עליו השלום, ושבתית הסוהר המשיך להביא ראיות נגדם במשך ימים. אז פחד המלך שהוא ישבש את שלטונו וירחיק את האנשים מדתותיהם. לכן הגלה אותו לארץ ישראל, אחרי שהחרים את כל רכושו. כך סיפרו. אתה תמצא פרשה זאת מוסברת כך ב"החקלאות הנבטית".

כל הפרק רלבנטי מאוד למה שכתוב פה בהלכות עבודה זרה.

91 השגת הראב"ד: והיה מהלך וקורא וכו' עד שהגיע לארץ כנען, שנאמר "ויקרא שם בשם ה' אל עולם". א"א ותמה אני שהרי היו שם שם ועבר, איך לא היו מוחיין, ואפשר כי מוחים היו, ולא אירע להם שישברו את צלמיהם, לפי שהיו מתחבאים מהם עד שבא אברהם ושבר צלמי אביו.

לדרך שהרמב"ם תופס את הקריירה של אברהם אבינו לעומת תפיסתה על ידי ריה"ל והראב"ד ורח"ק, ראה עימות (לעיל, הערה 23), עמ' 77–83.

92 "ויטע אשל בבאר שבע, ויקרא שם בשם ה' אל עולם" (בראשית כא, לג).

93 "ויקח אברהם את ישמעאל בנו ואת כל ילידי ביתו ואת כל מקנת כספו כל זכר באנשי בית אברהם, וימל את בשר ערלתם בעצם היום הזה כאשר דבר אתו אלהים" (בראשית יז, כג).

ובכן, "דת האמת" היא האמונה באל אחד והאיסור לעבוד עבודה זרה, שהרמב"ם מכנה אותם "עיקרי הדת, שהוא ייחוד השם ואיסור עבודה זרה".⁹⁴

הדוגמה השנייה היא אשת יפת תואר (הלכות מלכים, פרק ח, הלכה ה):

וכיצד דין ישראל ביפת תואר? אחרי שיבעלנה ביאה ראשונה והיא בגיורתה: אם קבלה עליה להכנס תחת כנפי השכינה, מטבילה לשם גרות מיד; ואם לא קבלה, תשב בביתו שלשים יום, שנאמר: "והסירה את שמלת שביה מעליה וישבה בביתך] ובכתה את אביה ואת אמה ירח ימים, [ואחר כן תבוא אליה ובעלתה והיתה לך לאשה] (דברים כא, יג). וכן בוכה על דתה, ואינו מונעה. ומגדלת את צפרניה ומגלחת את ראשה, כדי שתתגנה בעיניו. ותהיה עמו בבית. נכנס ורואה אותה יוצא ורואה אותה, כדי שיקוץ בה. ויגלגל עמה כל שלושים יום כדי שתקבל: אם קבלה ורצה בה, הרי זו מתגיירת וטובלת ככל הגרים.

גם פה אין כל ספק שמשמעות המילה "דת" היא religion. אבל איזו היא "דת האמת"? תורת ישראל או שמא שבע מצוות בני נח בלבד? לי נראה שיש סיבות טובות להעדיף את האפשרות הראשונה, ומשמעות הדבר שבסיומו של התהליך המשיחי כל העולם יקבל עליו את היהדות. להוכחת דבריי אביא פה את ההלכה שלנו בתוספת הרחבות והסברים:

אל יעלה על הלב שבימות המשיח יבטל דבר ממנהגו של עולם או יהיה שם חידוש במעשה בראשית, אלא עולם כמנהגו הולך. וזה שנאמר בישעיה "וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ, [ועגל וכפיר ומריא יחדו ונער קטן נהג בס] (ישעיהו יא, ו) – משל וחידה. עניין הדבר, שיהיו ישראל יושבין לבטח עם [אלו שהיו] רשעי העולם [לפני הצלחתו של המשיח] המשולים [בעולם הקדם-משיחי] בזאב ובנמר, שנאמר: "זאב ערבות ישדדם, נמר שקד על עריהם" (ירמיהו ה, ו), ויחזרו כולם לדת האמת [הדת היהודית], ו[בעקבות זה] לא יגזלו ולא ישחיתו [עוד], אלא יאכלו דבר המותר בנחת כישאל, שנאמר: "וּפְרָה וּדְב תרעינה יחדו ירבצו ילדיהן], ואריה כבקר יאכל תבן" (ישעיהו יא, ז; סה, כה). וכן כל כיוצא באלו הדברים בעניין המשיח משלים הם. ובימות המלך המשיח יודע לכל לאי זה דבר היה משל ומה עניין רמוז בהן.

הפרה והדוב אוכלים יחדיו אותו מאכל, ומשמע שהדבר המותר שהגויים (לשעבר) יאכלו בנחת כישאל הוא אוכל כשר, ולא רק אוכל המותר לבני נח (שהוא כל דבר פרט לאבר מן החי).

מי שאינו מסכים להצעתי חייב להבין את ההלכה ככה:

אל יעלה על הלב שבימות המשיח יבטל דבר ממנהגו של עולם או יהיה שם חידוש במעשה בראשית, אלא עולם כמנהגו הולך. וזה שנאמר בישעיה "וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ, [ועגל וכפיר ומריא יחדו ונער קטן נהג בס] (ישעיהו יא, ו) – משל וחידה. עניין הדבר, שיהיו ישראל יושבין לבטח עם רשעי העולם המשולים בזאב ונמר [שימשיכו להיות רשעים, מאחר שעדיין הם בגדר זאב ונמר], שנאמר: "זאב ערבות ישדד, נמר שקד על עריהם" (ירמיהו ה, ו). ויחזרו כולם לדת האמת [משמע שיקבלו על עצמם את שבע מצוות בני נח], ולא יגזלו ולא ישחיתו [האסורים לבני נח, ובן נח שעובר עליהם דינו מיתה], אלא יאכלו דבר המותר בנחת עם ישראל,⁹⁵ שנאמר: "[ופרה ודב תרענה יחדו ירבצו ילדיהן], ואריה כבקר יאכל תבן" (ישעיהו יא, ז; סה, כה). וכן כל כיוצא באלו הדברים בעניין המשיח משלים הם. ובימות המלך המשיח יודע לכל לאי זה דבר היה משל, ומה עניין רמוז בהן.

עולה מזה שגם בסוף התהליך המשיחי, היהודים יהיו יהודים והגויים יהיו גויים, והגויים לא ירעו ולא ישחיתו, לא כיוון ש"מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים" (ישעיהו יא, ט), כפי שהרמב"ם אומר בפירושו בסוף דבריו בפרק זה, אלא מאימת המלך המשיח.

ועולה מזה גם שבסוף התהליך המשיחי תהיינה שתי דתות בעולם המתוקן, תורת משה ושבע מצוות בני נח, שהרמב"ם מפרטן בלשון זה:⁹⁶

על ששה דברים נצטווה אדם הראשון: על עבודה זרה, ועל ברכת השם,⁹⁷ ועל שפיכות דמים, ועל גילוי עריות, ועל הגזל, ועל הדינים. אף על פי שכולן הן קבלה בדינו ממש רבינו והדעת נוטה להן, מכלל דברי תורה יראה שעל אלו נצטוו. הוסיף לנח אבר מן החי, שנאמר: "אך בשר בנפשו דמו לא תאכלו" (בראשית ט, ד). נמצאו שבע מצוות. וכן היה הדבר בכל העולם עד אברהם, נצטוו יתר על אלו במילה, והוא התפלל שחריית. ויצחק הפריש מעשר והוסיף תפלה אחרת לפנות היום. ויעקב הוסיף גיד הנשה והתפלל ערבית. ובמצרים נצטוו עמרים במצות יתירות, עד שבא משה רבינו ונשלמה תורה על ידו.

עקרונית, אתאיסט מוסרי יכול לקיים מצוות אלו. האם משום זה נקראת "דת האמת"? לא ראוי שנגזים. הרמב"ם לא היה מתייחס לאתאיסט כאיש חכם, וגם סביר להניח שהיה מתקשה להתייחס לאתאיסט כאדם מוסרי.⁹⁸ ומה באשר למונותאיסט מוסרי? זה לשונו:

95 קריאה זו צריכה להעדיף את הנוסח "עם ישראל" על הנוסח "כישראל".

96 הלכות מלכים, פרק ט, הלכה א.

97 לשון סגי נהור, והכוונה למי שמקלל את ה'.

98 David Novak, *The Image of the Non-Jew in Judaism: An Historical and Constructive Study of the Noahide Laws*, Edwin Mellen Press, New York 1983.

משה רבנו לא הנחיל התורה והמצוות אלא לישראל, שנאמר: "[תורה צוה לנו משה], מורשה קהלת יעקב (דברים לג,ד), ולכל הרוצה להתגייר משאר האומות, שנאמר "ככם כגור" (במדבר טו,טו). אבל מי שלא רצה, אין כופין אותו לקבל תורה ומצוות. וכן צוה משה רבינו מפי הגבורה לכוף את כל באי העולם לקבל מצוות שנצטווה נח. וכל מי שלא יקבל, יִהרג. והמקבל אותן הוא הנקרא "גור תושב" בכל מקום. וצריך לקבל עליו בפני שלשה חברים.⁹⁹ וכל המקבל עליו למול ועברו עליו שנים עשר חדש ולא מל, הרי זה כמין שבאומות. כל המקבל שבע מצוות ונזהר לעשותן, הרי זה מחסידי אומות העולם, ויש לו חלק לעולם הבא, והוא שיקבל אותן ויעשה אותן מפני שצוה בהן הקדוש ברוך הוא בתורה, והודיענו על ידי משה רבנו שבני נח מקודם נצטוו בהן. אבל אם עשאן מפני הכרע הדעת, אין זה גור תושב, ואינו מחסידי אומות העולם אלא¹⁰⁰ מחכמיהם.

אין טעם להיכנס כאן לשאלה אם לחכם כזה מובטח חלק לעולם הבא. ברור כשמש שהרמב"ם סבור שהמפתח לעולם הבא הוא שלמות השכל (המותנה בשלמות מוסרית) ושאינן לשלמות זו תנאים אתניים או שבטיים או אפילו דתיים אלא רק פילוסופיים.¹⁰¹ במקום אחר הוכחתי (לשביעות רצוני המלאה) שהרמב"ם דן כאן בשאלה: לאיזה גוי מותר לגור בארץ ישראל תחת שלטון יהודי (לאו דווקא משיחי)? והתשובה ברורה ומובנת: גוי המכיר בסמכות התורה. ואין כאן דיון בשאלה איזה גוי זוכה לחלק לעולם הבא.¹⁰²

דומה שאין מנוס מלומר שמשמעות "ויחזרו כולם לדת האמת", שהכל ייעשו יהודים או לחילופין, שהכל (כולל ישראל) יחזרו לדת האמת האברהמית שקדמה לתורה. ומאחר שהאפשרות השנייה אינה קבילה (יש לזכור שהרמב"ם פותח את דיונו המשיחי במילים "המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות בית דוד לישנה, הממשלה הראשונה, ובונה מקדש, ומקבץ נדחי ישראל, וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם: מקריבין קרבנות, ועושין שמטין ויובלות ככל מצותן האמורה בתורה"). נשארת רק האפשרות הראשונה: בית ה' עומד על מכונן ו"בית תפלה יקרא לכל העמים" (ישעיהו נו,ז).

99 כלומר בית דין של שלושה.

100 נוסח הדפוס: "ולא". לביבליוגרפיה בשאלות הקשורות לגרסה הנכונה כאן, ראה Jacob I. Dienstag, "Natural Law in Maimonidean Thought (On *Mishneh Torah*, Kings, VIII.11)", *Jewish Law Annual* 6 (1987), pp. 64–77.

101 הדיונים המרכזיים בנושא זה מנותחים בנספח לספרי הנזכר לעיל, הערה 11.

102 ראה עימות (לעיל, הערה 23), עמ' 241–250.

ומי שאינו משתכנע מטיעוני זה ודבק בדעה שהרמב"ם סבור שאומות העולם בימות המשיח יחיו כבני נח,¹⁰³ יתקשה להוכיח את דבריו,¹⁰⁴ כי גם אם הוא צודק, משמע שבמדינה המשיחית יהיו נתינים לא יהודים שהם מונותאיסטים מוסריים. לעניינינו זה מספיק. נתינים אלו, לפי כל מה שלמדנו עד כאן, לא יהיו פחותים בערכם האנושי מִישראל.

נחזור לדברי הרמב"ם:

אמרו חכמים: "אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שיעבוד מלכיות בלבד".¹⁰⁵ ראה מִפשוטן של דברי הנביאים שבתחילת ימות המשיח תהיה מלחמת גוג ומגוג ושקודם מלחמת גוג ומגוג יעמוד נביא לישראל לישר ישראל ולהכין לבם, שנאמר: "הנה אנכי שלח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא" (מלאכי ג, כג). ואינו בא לא לטהר הטמא ולא לטמא הטהור, ולא לפסול אנשים שהם בחזקת כשרות, ולא להכשיר מי שהוחזקו פסולין, אלא לשום שלום בעולם, שנאמר: "והשיב לב אבות על בנים וְלֹבֵב בָּנִים עַל אֲבוֹתָם, פֶּן אֲבוֹא וְהִכִּיתִי אֶת הָאָרֶץ חָרָם" (שם ג, כד). ויש מן החכמים שאומרים שקודם ביאת המשיח יבוא אליהו. וכל אלו הדברים וכיוצא בהן, לא ידע אדם האִךְ יהיו עד שיהיו, שדברים סתומין הם אצל הנביאים. גם החכמים אין להם קבלה בדברים אלו אלא לפי הכרע הפסוקים, ולפיכך יש להם מחלוקת בדברים אלו. ועל כל פנים אין סדור הַנִּית דברים אלו ולא דקדוקן עיקר בדת. ולעולם לא יתעסק אדם בדברי ההגדות ולא יאריך בדברי מדרשות האמורים בעניינים אלו וכיוצא בהם ולא ישימם עיקר, שאין מביאין לא לידי אהבה ולא לידי יראה. וכן לא יחשב הקצין. אמרו חכמים: "תפח דעתן של מחשבי קצין".¹⁰⁶ אלא יחכה ויאמין בכלל הדבר, כמו שבארנו.

תפקידו של המשיח "לשום שלום בעולם".¹⁰⁷ איך? על ידי ביטול שעבוד מלכויות ועל ידי קירוב לבבות אבות ובנים. משמע: אם יצליח במשימתו, שאז הוא נקרא משיח (כי אם לא יצליח, אינו משיח אלא רק מלך כשר), ישרור שלום בעולם בין עמים ובין יחידים. אף עם לא יהיה משועבד לעם אחר, ובנים יכבדו את הוריהם, והורים יאהבו את צאצאיהם. המשך ההלכה הזאת מעניין מאוד, אבל אינו קשור לענייננו. ראוי רק לציין שהרמב"ם ממשיך בניסיונו להוציא את האוויר מכל בלון משיחי, כשהוא קובע שאסור לעסוק בנושאים האלו ושאסור לחשב את הקץ.

103 הכוונה לירידי הרב חיים רפפורט שהתפלמס אתי בנידון בכתב-עת Me'orot, הנזכר לעיל, הערה 85.

104 כפי שניסיתי להוכיח בתגובתי להרב רפפורט.

105 סנהדרין צא ע"ב.

106 סנהדרין צז ע"ב.

107 לעומת הבנתו של הרב אבינר את תפקודיו של המשיח לפי הרמב"ם. ראה לעיל, הערה 25.

והרמב"ם אומר עוד:

בימי המלך המשיח, כשתתישב מלכותו ויתקבצו אליו כל ישראל, יתיחסו כולם על פיו ברוח הקודש שתנוח עליו, שנאמר: "וישב מצרף ומטהר כסף וטהר את בני לוי וזקק אותם כזהב וכסף, והיו לה' מגישי מנחה בצדקה. ובבני לוי מטהר תחילה ואומר: "זה מיוחס כהן וזה מיוחס לוי", ודוחה את שאינן מיוחסין לישראל. הרי הוא אומר: "ויאמר התרשתא להם אשר לא יאכלו מקדש הקדשים עד עמד כהן לאורים ולתמים" (עזרא ב, סג). הנה למדת שברוח הקודש מתיחסין המוחזקין ומודיעין המיוחס. ואינו מייחס ישראל אלא לשבטיהם, שמודיע שזה משבט פלוני וזה משבט פלוני, אבל אינו אומר על שהם בחזקת כשרות 'זה ממזר וזה עבד', שהדין הוא שמשפחה שנטמעה נטמעה.

הרמב"ם מדגיש שנית שמדובר בתהליך ולא באירוע. המשפט האחרון בהלכה זו יכול לשמש דוגמה לרבים מבני זמננו, אבל אין זה קשור לענייננו.

ההלכה האחרונה בפרק, שבה הרמב"ם מביא את מפעלו העצום לסיום דרמטי, שייכת לדיוננו:

לא נתאוו החכמים והנביאים ימות המשיח,¹⁰⁸ לא כדי שישלטו על כל העולם, ולא כדי שירדו בגויים, ולא כדי שינשאו אותם העמים, ולא כדי לאכול ולשתות ולשמוח,¹⁰⁹ אלא כדי שיהיו פנויין בתורה וחכמתה, ולא יהיה להם נוגש ומבטל, כדי שיזכו לחיי העולם הבא, כמו שביארנו בהלכות תשובה. ובאותו הזמן לא יהיה שם¹¹⁰ לא רעב ולא מלחמה ולא קנאה ותחרות, שהטובה תהיה מושפעת הרבה וכל המעדנים מצויין כעפר, ולא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד, ולפיכך יהיו¹¹¹ חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומים, וישיגו דעת בוראם כפי כוח האדם,¹¹² שנאמר: "[לא גרעו ולא ישחיתו בכל הר קדש], כי מלאה הארץ¹¹³ דעה את ה' כמים לים מכסים" (ישעיהו יא, ט).¹¹⁴

108 בשימושו בניב זה, הרמב"ם קושר את הדין כאן לדיונו בהלכות תשובה, כמובא לעיל.

109 סביר להניח שיש כאן עקיצה לקוראן.

110 צורת לשון זה מזכירה את הלשון בהלכה הראשונה במשנה תורה.

111 בחלק מכתבי היד ובהרבה מן הדפוסים נוספה כאן המילה "ישראל" (וכך במהדורת קאפח), על אף שאינה מתאימה להקשר, כפי שהראיתי במאמרי "פארטייטשט און פארבעסערט" (לעיל, הערה 47). במהדורת שילת (הרמב"ם המדויק) ומהדורת מקבילי (מן ההדפסה השנייה ואילך) המילה אינה מופיעה. לדיון בגרסת כתבי היד, ראה: REJ 111 Simon-Raymond Schwarzfuchs, "Les lois royales de Maimonide," (1951–1952), pp. 63–86, pp. 81–82.

112 לניב זה, ראה אביעזר רביצקי, "כפי כוח האדם: ימות המשיח במשנת הרמב"ם", בתוך משיחיות ואסכטולוגיה, קובץ מאמרים, בעריכת צבי ברס, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשמ"ד, עמ' 191–220. אנשים שונים מגיעים לדרגות שונות של שלמות שכלית (גם היום וגם בימות המשיח). כוונת הרמב"ם צריכה להיות

הרמב"ם מטעים שמטרת ימות המשיח אינה הצלחות מדיניות אלא להביא למצב שבו כל בני האדם יהיו פנויים ללמוד את התורה ואת חכמתה. חכמת התורה היא מעשה בראשית ומעשה מרכבה, פיסיקה ומטאפיסיקה, מדעים הפונים לבני אדם כמות שהם. ימות המשיח באים להרחיב את מה שהוא אומר בהלכות שמיטה ויובל, פרק יג:

כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו, והבינו מדעו להיבדל לעמוד לפני ה' לשרתו ולעבדו, לדעה את ה', והלך ישר כמו שעשהו האלהים, ופרק מעל צווארו עול החשבונות הרבים אשר בקשו בני האדם, הרי זה נתקדש קדש קדשים, ויהיה ה' חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים, ויזכה לו בעולם הזה דבר המספיק לו כמו שזיכה לכהנים ללויים. הרי דוד אומר: "ה' מנת חלקי וכוסי, אתה תומיץ גורלי" (תהילים טז,ה).

תפקידו של המשיח אינו לגאול את ישראל כדי ש"ישלטו היהודים המה בשנאיהם" (אסתר ט,א),¹¹⁵ אלא כדי לארגן את העולם כך "שהטובה תהיה מושפעת הרבה, וכל המעדנים מצויין כעפר".¹¹⁶ בעולם מאורגן היטב, בני אדם יהיו פנויים ללמוד תורה

אם כן "כפי כוחו של כל אדם ואדם", ולא "כפי כוח האנושות". פירוש אחרון זה מחייב אותנו לפרש את דברי הרמב"ם כמי שצופה לשינוי מהותי באופי האנושות בימות המשיח.

113 איזו ארץ? ארץ ישראל דווקא או שמא כל העולם? הרמב"ם על אחר מעדיף את האפשרות הראשונה, ואילו הרמב"ם (מרה הנבוכים, חלק ג, פרק יא), המובא להלן, מעדיף את האפשרות השנייה. זאב הרוי מעיר שפרק זה של ה"מורה" הוא פירוש פיוטי ופילוסופי להלכה שלנו, המלמד איך הרמב"ם רצה שבנין אותה. ראה זאב הרוי, "על אבן רושד, הרמב"ם, והמדינה המעולה", עיונים בסוגיות פילוסופיות, דברים שנאמרו בערב לכבוד שלמה פינס בהגיעו לגבורות, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשנ"ב, עמ' 19–31. וראה גם בלידשטיין, עקרונות (לעיל, הערה 7), עמ' 246, הערה 56.

114 יש להשוות פסוק זה לפסוק "ויאמר אלהים לנח קץ כל בשר בא לפני כי מלאה הארץ חמס מפניהם, והנני משחיתם את הארץ" (בראשית ו,יג). הפסוק בבראשית מתייחס לכלל האנושות, וסביר להניח שבעיני הרמב"ם הפסוק הזה מתייחס גם לכלל האנושות. הרמב"ם מסיים את חיבורו "משנה תורה" בהזכרת מים. דוד גיליס מעיר שראוי להשוות הלכה זו להלכה אחרונה בהלכות מקוואות (פרק יא, הלכה יב). וזה לשונה: דבר ברור וגלוי שהטומאות והטהרות גזירות הכתוב הן, ואינן מדברים שדעתו של אדם מכרעתו, והרי הן מכלל החוקים, וכן הטבילה מן הטומאות מכלל החוקים הוא, שאין הטומאה טיט או צואה, שתעבור במים, אלא גזירת הכתוב היא, והדבר תלוי בכונת הלב, ולפיכך אמרו חכמים: טבל ולא הוחזק, כאילו לא טבל. ואעפ"כ רמז יש בדבר, כשם שהמכוין לבו לטהר, כיון שטבל, טהור, ואף על פי שלא נתחדש בגופו דבר, כך המכוין לבו לטהר נפשו מטומאות הנפשיות, שהן מחשבות האון ודעות הרעות, כיון שהסכים בלבו לפרוש מאותן העצות והביא נפשו במי הדעת, טהור. הרי הוא אומר: "וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם, מכל טומאותיכם ומכל גלוליכם אטהר אתכם". השם ברחמיו הרבים מכל חטא עון ואשמה יטהרנו. אמן. לדין בעניין זה, ראה מנחם קלנר, "משמעות המוסרית של דיני טומאה וטהרה", שאנן ט (תשס"ד), עמ' 213–221.

115 שכבר לא יהיה להם על מי לשלוט, כיוון שהכל יהיו יהודים.

116 בעולם שבני אדם משתמשים רק במה שהם צריכים, יהיה די לכל, מה שיכול להיות נכון היום גם כן. לדעתי, הרמב"ם רומז לזה במורה הנבוכים, חלק ג, פרק יב.

וחכמתה, ועל ידי כך יממשו את עצמם כבני אדם (בעלי חיים שכליים) ויזכו בחלק לעולם הבא.

הרעיונות הללו מקבלים ביטוי וחיזוק בדיון היחיד של הרמב"ם בימות המשיח בספר "מורה הנבוכים". וזה לשונו:¹¹⁷

הרעות הגדולות האלה המתרחשות בין אדם לאדם, מאיש לרעהו בהתאם למטרות, לתאוות, לדעות ולאמונות כולן, אף הן נובעות מן ההעדר, כי הן כולן מתחייבות מן הבורות, כלומר מהעדר ידיעה. כמו שעיוור, מכיוון שאינו רואה, תמיד ייכשל וייפצע ויפצע גם את זולתו, מפני שאין עמו מי שידריכו בדרך, כן כיתות בני האדם, כל איש לפי מידת בורותו יעשה לעצמו ולזולתו רעות גדולות המתייחסות לפרטי המין האנושי. אילו הייתה לאדם ידיעה המתייחסת לצורה האנושית כמו שכוח הראייה מתייחס לעין, היה נבלם כל הנזק שהוא גורם לעצמו ולזולתו. כי בידיעת האמת מסתלקות האיבה והשנאה ומתבטלת פגיעתם של בני אדם זה בזה. הוא הבטיח זאת ואמר: "וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ, [ועגל וכפיר ומריא יחדו ונער קטן נהג בס]. ופרה ודב תרעינה, [יחדו ירבצו ילדיהן ואריה כבקר יאכל תבן]. ושעשע יונק [על חר פתן, ועל מאורת צפעוני גמול ירו הדה]" (ישעיהו יא, ו-ח). אחרי כן נתן את הסיבה לזאת ואמר שהסיבה להסתלקותן של האיבות, הסלידות ההדדיות, וההשתלטויות האלה היא שבני אדם ידעו אז את אמיתתו של האל, ואמר: "לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי, כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים" (ישעיהו יא, ט). דע זאת אפוא!

הפרק הזה של ב"מורה" בא בדיון על הרעות המתרגשות ובאות על בני האדם. עמדתו הכללית של הרמב"ם היא שהרוב המכריע של הרעות הפוקדות את בני האדם נגרמות על ידי בני אדם, על ידי האדם עצמו או על ידי אחרים. בשני המקרים, הרעות הן תוצאה של סכלות, "כי בידיעת האמת מסתלקות האיבה והשנאה ומתבטלת פגיעתם של בני אדם זה בזה". על הסכלות הזאת, יגברו בני האדם, כמובטח על ידי הנביא ישעיהו בפסוקים שהרמב"ם הביא בהקשר משיחי מובהק, כפי שראינו. הרמב"ם מפרש את ספר ישעיהו ככה: בפסוקים ו-ח, הנביא ממשיך משל שהנמשל שלו הוא שלום עולמי. בפסוק ט, הנביא מסביר איך יקרה הדבר. כשהארץ תהיה מלאה דעת ה', הנאורות תתגבר על הסכלות והבערות ויחדלו בני אדם מלרוב זה עם זה.

ראוי לציין כאן כמה נקודות חשובות: דיונו של הרמב"ם על הרע אינו עוסק ביהודים בלבד. גם בפרק הזה הרמב"ם דן "בין אדם לאדם, מאיש לרעהו [...] כיתות בני האדם [...] כל איש [...] לפרטי המין האנושי [...] לאדם [...] לצורה האנושית [...]

117 מורה הנבוכים, חלק ג, פרק יא, תרגום מיכאל שורץ, תל-אביב 2002.

פגיעתם של בני אדם זה בזה [...] סיבה להסתלקותן של האיבות, הסלידות ההדדיות, וההשתלטויות האלה היא שבני אדם ידעו אז את אמיתתו של האל".

עוד עניין ראוי לתשומת לב. הרמב"ם ממשיך את הקו העקיב שלו, שמטרת התהליך המשיחי היא נאורות אוניברסלית, ולא שליטה על חבל ארץ זה או אחר (לא שהוא שולל את האפשרות שהמשיח ישלוט על ארץ ישראל, אלא ששליטה זו אינה מטרה אלא כלי להשגת מטרה אחרת).

וגם פה, כבכל דיון משיחי של הרמב"ם, המטרה המשיחית מושגת בלי נסים ונפלאות.

עכשיו נפנה לשני חיבורים של הרמב"ם שנכתבו בצורה מוצהרת באופן פולמוסי ויועדו לציבור הרחב, ולא לתלמידי חכמים או פילוסופים, "איגרת תימן"¹¹⁸ ו"מאמר תחיית המתים". בראשון יש חריגות קטנות מן הקו הברור שקבע בחיבורים שדננו בהם, ויש התייחסויות לנסים ונפלאות בהקשר משיחי,¹¹⁹ התייחסות לסדר הדברים בעידן המשיח, ואפילו ניסיון לחשב את הקץ.¹²⁰ אבל גם פה הרמב"ם משדר מסר ברור, שאין בכוונתו לחזור בו מקביעתו שהמשיח לא יחולל נסים, והוא אף מדגיש את הדבר ב"מאמר תחיית המתים" שכתב בסוף ימיו.¹²¹ ומאחר שדבריו בשני החיבורים הללו אינם מאירים ישירות את יחסו לשאלה אם כל אדם נברא בצלם אלוהים במלוא מובן המילה, לא נתעמק בדיון בהם, אבל פטור בלא כלום אי אפשר.

לצורכינו, חשוב להתייחס להערה מתודית של הרמב"ם. וזה לשונו:

דע שלא יעבור לשום אדם לקחת מלה אחת מעניין שכלו דבק ומתחבר להיות לו לראיה ולסמוך עליה, אבל ראוי לו לעיין במה שקדם מן העניין ומה שאחריו, כלומר שיעיין בתחילת המלה ההיא שסמך עליה מתחילת ענינה ובאי זה עניין ופסוק עד שישלים העניין, ואז ידע כוונת אומר העניין, ואז ייקח ראייה ממנו.

118 בלידשטיין (לעיל, הערה 7), עקרונות, עמ' 265, מתאר את האיגרת כ"חיבור עממי בעל מגמה חינוכית-תעמולתית".

119 בלידשטיין (לעיל, הערה 7), מעיר שאותות המשיח "מודגשים רק כאן בכתבי הרמב"ם".

120 דוד גיליס הסב את תשומת לבי להבדל משמעותי אחר בין שאר כתבי הרמב"ם לבין איגרת תימן, המוסיף משקל לטענה שאין לראות באיגרת מקור מוסמך לדעתו האמתית של הרמב"ם. במורה הנבוכים, הרמב"ם מפרש את שיר השירים כטקסט המתאר את הקשר בין האדם המשכיל לבין הקב"ה (ראה למשל מורה הנבוכים, חלק ג, פרק נד). לעומת זאת, באיגרת תימן הרמב"ם מאמץ את דעת חז"ל המפורסמת, שהשיר מתאר את היחס בין הקב"ה לבין כנסת ישראל. לדיון בחשיבות הסיסטמית להבדל בין שתי הגישות, ראה המבוא למהדורתי לפירושו של הרלב"ג לשיר-השירים, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ב.

121 איגרת תימן נכתבה בשנת 1172 ומאמר תחיית המתים נכתב בשנת 1191. לדעתי, הגזים אברהם שלמה הלקין כשקבע ש"ודאי, אין סתירה בדבריו באיגרת לכל תורתו בספריו האחרים", אך הוא צודק במה שהוא אומר בהמשך המשפט: "אף על פי כן נעימה אחרת נשמעת מתוכם". ראה הלקין, איגרת תימן לרבנו משה בן מימון, המקור הערבי ושלשת התרגומים העבריים, האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות, ניו-יורק תשי"ב, עמ' xxvii.

ואין ראוי לשום אדם לקחת ראייה מדבר מוכרת מאשר לפניו ומאשר לאחריו. ואלו היה זה עובר כמו כן ראוי לומר שהקדוש ברוך הוא הזהירנו שלא נשמע מן הנביא, שכן הוא אומר: "לא תשמע אל דברי הנביא ההוא" (דברים יג, ד). וכן נוכל לומר שהקדוש ברוך הוא צונו לעבוד עבודה זרה, חס וחלילה! שכן כתיב: "[השמרו לכם פן יפתה לבבכם, וסרתם] ועבדתם אלהים אחרים והשתחיתם להם" (דברים יא, טז) והרבה כיוצא בזה. ודבר זה מבואר ביטולו, שאין לוקחים ראייה משום פסוק בשום פנים, עד שידעו כוונת העניין מתחילתו ועד סופו, ואז יובן עניינו.¹²²

אם כן, אומר לנו הרמב"ם פה, יש להתייחס להקשרם של דברים. ההקשר של "איגרת תימן" ברור למדי, הצורך לעודד קהילה יהודית רדופה ומדוכדכת. ובכן, סביר שהרמב"ם ירשה לעצמו לכתוב בה בצורה המתאימה למטרתו. וזה לשונו:¹²³

אבל אתם, אחינו, חזקו אמצו ויאמץ לבבכם כל המיחלים לה,¹²⁴ וכמו כן חזקו קצתכם לקצתכם, נטעו אמנה והאמינו בלבבות הכול ביאת הגואל מהרה יגלה, חזקו ידיים רפות וברכים כושלות אמצו, ודעו שהקדוש ברוך הוא הודיענו על ידי ישעיהו מבשר ישראל, שמרוב אריכות ימי הגלות והתחזקו, יחשבו הרבה שהקדוש ברוך הוא עזבנו והסיר פני חסדו ממנו חס ושלום בשביל זה. ואחר כך העיד על עצמו שלא יעזוב אותנו ולא ישכחנו, שכן אומר: "ותאמר ציון עזבני ה', וה' שכחני" (ישעיהו מט, יד), ואחר כך חזר ואמר: "התשכח אשה עולה מרחם בן בטנה, גם אלה תשכחנה ואנכי לא אשכחך" (ישעיהו מט, טו). ועל ידי הנביא הראשון עליו השלום, הודיענו הקדוש ברוך הוא כדבר הזה, שנאמר: "כי אל רחום ה' אלהיך לא ירפך ולא ישחיתך, ולא ישכח את ברית אבתיך אשר נשבע להם" (דברים ד, לא), "ושב ה' אלהיך את שבותך ורחמך, ושב וקבצך מכל העמים אשר הפיצך ה' אלהיך שמה" (דברים לג, ג). ודבר זה, אחינו, יסוד גדול מיסודי אמונת ישראל, והוא, שאי אפשר שלא יעמוד מזרע שלמה¹²⁵ איש שיקבץ נפוצותינו ויאסוף חרפתנו וגלותנו, ויגלה הדת האמתית, וישמיד כל מי שימרה דברו, כמו שהבטיחנו הקדוש ברוך הוא בתורתו: "אראנו ולא עתה אשורנו ולא קרוב, דרך כוכב מיעקב וקם שבט מישראל ומחץ פאתי מואב וקרקר כל בני שת. והיה אדום ירשה והיה ירשה שעיר איביו, וישראל עשה קיל" (במדבר כד, יז–יח). והעת שיגלה תהיה צרה גדולה על היהודים, שנאמר:

122 אני מביא את המובאות מאיגרת תימן שבמפעל השו"ת. באיגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, כרך א, מובאה זאת באה בעמ' קלה–קלו.

123 איגרת תימן, מהדורת שילת (ירושלים, תשמ"ז), עמ' קנ–קנא.

124 סביר להניח שפסוק מעין "יחל ישראל אל ה', כי עם ה' החסד והרבה עמו פדות" (תהילים קלז, ה) הדהר במחשבת הרמב"ם בזמן שכתב משפט זה.

125 דווקא מזרע שלמה. השווה לעיל, הערה 31.

"כי ידין ה' עמו ועל עבדיו יתְנַחֵם, כי יראה] כי אזלת יד ואפס עצור ועזוב" (דברים לב, לו). ואז יגלהו הקדוש ברוך הוא וישלים מה שהבטיח ואמר. והנביא מתמיה על העת שיראה בה הגואל: "ומי מכלכל את יום בואו ומי העמד בהראותו, [כי הוא כאש מצרף וכברית מכבסים]" (מלאכי ג, ב). וזוהי האמת שאנו מאמינים בזה העניין.

אבל העת ההיא כבר התבארה מדברי דניאל וישעיהו ומשאר דברי רבותינו זכרונם לברכה, שביאתו תהיה כשתתקף יד אדום וערב וכשתתפשט מלכותם בעולם כמו היום הזה, וזה דבר שאין בו ספק, ומזה לא יעבור. ודניאל סוף מה שספר מלכות ישמעאל ועמידת מחמד ואחריו ביאת הגואל בסמוך. וכן ישעיהו ביאר שהראיה על ביאת המשיח היא הראות משוגע, שכן אמר: "וראה רכב צמד פרשים רכב חמור רכב גמל, והקשיב קשב רב קשב" (ישעיהו כא, ז). אמר שרכב חמור הוא המשיח, שנאמר בו: "[גילי מאד בת ציון הריעי בת ירושלם, הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושע הוא] עני ורכב על חמור ועל עיר בן אתנות" (זכריה ט, ט). תכף עמידת רוכב על גמל, והוא מלך ערב. ומה שאמר "צמד פרשים", כלומר הזדווג שתי אומות, שהן אדום וישמעאל. ובעניין זה יתבאר מן החלום של צלם ומן החלום של חיות הנזכרים בדניאל. ודברים אלו מבוארים מפשט הכתובים.

בפסקה הראשונה הרמב"ם מסביר את מגמתו בחיבור הזה, עידודם של בני ישראל בעקבות רדיפתם וטענות האסלאם ומשיחי השקר. בפסקה השנייה הרמב"ם נותן סימנים ברורים לבואו של המשיח, דבר שהוא שולל בהלכות מלכים. הוא מרחיב את הדיבור על זה בהמשך דבריו בעמ' קנז, ומתאר את השלבים של בואו של המשיח, בניגוד למה שאמר במפורש בהלכות מלכים, שאסור לעשות כן. וזה לשונו:

אבל איכות עמידת המשיח ובאיזה מקום יראה, בתחילה יראה בארץ ישראל,¹²⁶ כי בארץ ישראל תהיה תחילת הראותו, שנאמר: "[הנני שלח מלאכי ופנה דרך לפני], ופתאם יבוא אל היכלו האדון אשר אתם מבקשים ומלאך הברית אשר אתם חפצים הנה בא אמר ה' צבאות" (מלאכי ג, א). אבל איכות עמידתו, דע שלא תדע עמידתו קודם היותה עד שיאמר עליו שהוא בן פלוני וממשפחה פלונית, אבל יעמוד איש שלא נודע קודם הראותו, והאותות והמופתים שיראו על ידו הן הן הראיות על אמתת יחושו, שכן אמר הקדוש ברוך הוא כשספר לנו עניין זה: "[ואמרת אליו לאמר כה אמר ה' צבאות לאמר], הנה איש צמח שמו ומתחתיו יצמח [ובנה את היכל ה']" (זכריה ו, יב). ואמר ישעיהו כמו כן

126 משיח השקר שהסעיר את הקהילה היהודית בתימן הופיע בתימן ולא בארץ ישראל. לרמב"ם יש סיבה פולמוסית טובה לחרוג מקביעתו שאסור לדון במהלך האירועים הקשורים לבואו של המשיח. אדם שקם בתימן ולא בארץ ישראל וטוען שהוא משיח אינו משיח (וכך אני מוסיף גם לגבי אדם שקם בברוקלין וטוענים שהוא משיח).

כשיראה מבלי שידוע לו אב ואם ומשפחה: "וייעל כיונק לפניו וכשרש מארץ ציה, [לא תאר לו ולא הדר ונראהו ולא מראה ונחמדהו] (ישעיהו נג,ב). ואחר שיגלה בארץ הצבי¹²⁷ ויקבץ כל ישראל לירושלים ולשאר ארצות, אז תמשך האומה ותתפשט מזרח מערב עד שיגיעו לכם אל ארץ תימן וליושבים אחריכם בארץ הודו, שכן כתוב על ידי ישעיהו: "השלח בים צירים ובכלי גמא על פני מים לכו מלאכים קלים אל גוי מְמֹשֶׁף ומוֹרֵט אל עם נורא מן הוא והלאה, גוי קו קו ומבוסה אשר בזאו נהרים ארצו" (ישעיהו יח,ב) [...] "בעת ההיא יובל שי לה' צבאות עם מְמֹשֶׁף ומוֹרֵט ומעם נורא מן הוא והלאה, גוי קו קו ומבוסה אשר בזאו נהרים ארצו], אל מקום שם ה' צבאות הר ציון" (ישעיהו יח,ז). אבל כלל מעלותיו שישופר בהם על ידי כל הנביאים כמשה רבינו תחילתם עד מלאכי שהוא סופם, תוכל אתה ללקוט אותם מן הארבע ועשרים ספרים. אבל המידה המיוחדת לו היא, בשעה שיגלה יְבָהְלוּ כל מלאכי ארץ משמעו ויפחדו, ותבהל מלכותם, ויתנכלו איך לעמוד כנגדו בחרב או בזולתה, כלומר שלא יוכלו לטעון ולערער עליו ולא יוכלו להכחישו,¹²⁸ אלא יבהלו מן המופתים שיראו על ידו וישימו ידם לפיהם, שכן אמר ישעיה בעת שספר שישמעו המלכים לו, אמר: "[כן יזה גוים רבים] עליו יקפצו מלכים פיהם, כי אשר לא ספר להם ראו ואשר לא שמעו התבוֹנְנוּ (ישעיהו נב,טו). ואמר שימית כל מי שירצה להמיתו בדברו, ולא יוכל להמלט ולהנצל ממנו, שכן אמר: "[ושפט בצדק דלים והוכיח במישור לענוי אָרֶץ], והכה ארץ בשבט פיו וברוח שפתיו ימית רשע" (ישעיהו יא,ד). אבל הסתלק החרום והמלחמה ממזרח שמש וממערבה אין זה בתחילת הגלותו, אלא אחר מלחמות גוג ומגוג, כמו שבאר יחזקאל עליו השלום.¹²⁹

הרמב"ם חורג כאן חריגה לא קטנה מדבריו המפורשים בהלכות מלכים. פרט לזה שהוא חוזר על עמדתו שבואו של המשיח הוא תהליך ולא אירוע, הוא מפרט כאן את מהלך הדברים כאילו ידוע מה יקרה בדיוק ואיך יקרה, ומדגיש את הנסים של ימות המשיח, ואפילו מדבר על מלחמת גוג ומגוג כדבר שחייב לקרות. אבל מיד הוא מתייחס להקשר הדברים, המסביר מדוע חשוב היה לו לחרוג מעמדתו הברורה בכתביו האחרים. וזה לשונו:

ואיני רואה שזה שעמד בארצכם יש בו מכל אלו, ואתה ידעת שאותו האיש עם כל הגדולות שסמכו לו שעשה מתחיית המתים, כמו שעלה בדעתם, ומן המופתים ההם שהם מכחישים בהם, ועדין כשנשלים עימם כל דבריהם על דרך הוראות הטענה, לא ימלטו עמנו בטענתם שטוענים שהוא המשיח, שאנחנו נראה להם בכתובים אלף אותות או קרוב שלא היו, ואפילו על דרך טענתם

127 ארץ ישראל לפי דניאל יא, טז ודניאל יא, מא.

128 לדעתו, הרמב"ם רומז כאן ל"מלחמה" אינטלקטואלית ולא פיזית.

129 בפרקים לח–לט.

היאחז למעלה זאת אלא כל הרוצה לעשות עמו שחוק וליצנות. וסוף דבר שזה האיש אלו היה אומר מה שהוא אומר בזדון ובקלות, היה מחויב אלפי מיתה. אבל מה שהוא קרוב לדעתי, והוא האמת, שהשתטה ונפסד ציורו ורעיונו. והנני מראה לכם עצה טובה לכם ולו, והוא שיהיה חבוש ימים עד שיתפרסם אצל הגויים, כלומר שהוא נפסד בציורו ורעיונו ואבוד שכלו, ותודיעו הדבר, ותפרסמו אותו בעולם, ואחרי כן תתירוהו ותצילו עצמו בתחילה, לפי שכשישמעו הגויים עליו שטען על עצמו שהוא משיח, אחר שעשיתם בו המעשה הזה, יהיו מעליבים בו, כמו שדנים לאיש משוגע ומשתטה כמותו, ותצילו נפשכם מדעתם של גויים. ואם תתרוהו בדבר זה עד שיתפרסם לגויים, תמיתו אותו, וחס ושלום שלא יסבב עליכם רגז.

לא קשה להבין למה הוא כותב כדברים האלו, כדי לעודד את יהודי תימן להישאר נאמנים לתורה ולקיים את החלום המשיחי בו זמנית על אף התמודדותם עם משוגע הטוען שהוא משיח. הרמב"ם נותן כאן סימנים במשיח, מתאר את מהלך הדברים ומבטיח שהמשיח האמתי יעשה נסים מתוך כוונה להוכיח ליהודי תימן שהאדם שעמד וטען שהוא המשיח משקר.

באותה דרך יש להסביר את חריגתו מעמדתו הברורה שאסור לחשב את הקץ. אם מי שטוען שהוא משיח מבטיח שיגיע הקץ רק בעוד עשרות שנים, הוא אינו משיח. וזה לשון הרמב"ם בעניין זה (עמ' קנב):

אבל אמיתת העת על בוריה אינה מודעת, אבל יש אצלנו קבלה גדולה ונפלאה, קבלתי אותה מאבי, שקבל מאביו ומאבי אביו, והוא קבל הדבר, וכן הדבר עד תחילת הגלות של ירושלים, כמו שנאמר: "וגלת החל הזה לבני ישראל אשר כנענים עד צרפת וגלת ירושלים אשר בספרד, ירשו את ערי הנגב" (עובדיה א, כ). וביאור הדבר, שבנבואת בלעם רמז שתחזור הנבואה לישראל אחר שתפסוק מהם, לפי שיש בתורה פסוקים שאף על פי שהכונה בהם לשום עניין, אף על פי כן יש בהם רמז לעניין אחר, כמו שמצינו ממאמר יעקב אבינו עליו השלום שאמר לבניו: "ויאמר הנה שמעתי כי יש שבר במצרים", רדו שמה [ושברו לנו משם ונחיה ולא נמות] (בראשית מב, ב), שעכבו במצרים כמנין רד"ו, שהם מאתים ועשר שנים. וכן מאמר משה רבינו עליו השלום, שאמר: "כי תוליד בנים ובני בנים ונושנתם בארץ, [והשחתם ועשיתם פסל תמונת כל ועשיתם הרע בעניני ה' אלהיך להכעיסו]" (דברים ד, כה), שישבנו בארץ ישראל מיום שנכנסנו בה עד גלות המלך יויכין כמנין "נושנתם", והם שמנה מאות ארבעים ושש שנה, וכזה הרבה. ועל העניין הזה קבלנו שזה שאמר בלעם "נכי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל", כעת יאמר ליעקב ולישראל מה פעל אל" (במדבר

כג, כג), יש בו סוד,¹³⁰ שמן העת ההיא יש לחשב כמעין שיש מששת ימי בראשית ועד אותה העת, ותחזור הנבואה לישראל, ואז יאמרו להם הנביאים מה פעל אל. ונבואה זו נאמרה בשנת הארבעים לצאתם מארץ מצרים. ותמצא התחלת החשבון עד אותה העת אלפים ארבע מאות שמונים ושמונה שנה, שהסימן "בתמ"ח [=448] גאולים".¹³¹ ולפי ההיקש הזה והפירוש הזה, תחזור הנבואה לישראל בשנת ארבעת אלפים תשע מאות שבעים ושש ליצירה [=1215].¹³² ואין ספק שחזרת הנבואה היא הקדמת משיח, שנאמר: "[והיה אחרי כן אשפוך את רוחי על כל בשר], ונבאו בניכם ובנותיכם [זקניכם חלמות יתלמון בחוריכם חזינות יראו]" (יואל ג, א).

זהו יותר אמתי מכל חשבון שנאמר בשום קץ. וזה שאמרנו שהוא אמתי אחר שהוזהרנו עליו ומנעונו תכלית המניעה לגלותו, שלא יהיה בעיני העם ברחוק, וכבר הודעתך אותו, וברוך היודע!

אבל מה שאמרת ששעה זאת היא שעליה אמר ירמיהו עליו השלום, "[הוי כי גדול היום ההוא מאין כמהו], ועת צרה היא ליעקב וממנה יִשְׁעַ" (ירמיהו ל, ז), אין הדבר כן, שזה הכתוב רומז על מלחמות גוג ומגוג בהכרח, ותהיה אחר שיגלה המשיח לאחר זמן. אבל האות של שער גירון¹³³ וזולתם שדומים להם הם דברים חלשים מאד, ואינם מיוחסים בשם לחכמים, ואינם מדבריהם.¹³⁴ ויש מהם שהם משל וחידה, ולא תסתכל לדבר בזה העניין.

מאחר שהרמב"ם קבע בפסקנות שאסור לחשב את הקץ, החישוב פה מעיד כמאה עדים שהחיבור הזה אינו אמור לשקף בצורה מלאה את עמדותיו האמתיות.¹³⁵ אבל בין כך

130 ד"ר אסף תורג'מן הסב את תשומת לבי לאפשרות שהסוד פה הוא חלק הפסוק שהשמיט הרמב"ם (שהבאתי בסוגריים מרובעים). בחישוב הקץ כאן הרמב"ם עוסק דווקא בדבר קרוב לניחוש, "וכן המשים סימנים לעצמו, אם יארע לי כך וכך, אעשה דבר פלוני; ואם לא יארע לי, לא אעשה" (הלכות עבודה זרה, פרק יא, הלכה ד), ורוצה שהקורא הזהיר יבין שאינו מתכוון לזה באמת.

131 בחלק מכתבי היד והדפוסים כתוב "תפ"ח [=488] גאולים". ד"ר תורג'מן מעיר שנוסח זה ודאי נכון, מאחר שהרמב"ם מדבר כאן על "ארבע מאות שמונים ושמונה שנה". ומוסיף ד"ר תורג'מן: הקשר בין "תפ"ח" לבין "תפח דעתן של מחשבי קצין" אינו מקרי, והרמב"ם משדר כאן את עמדתו האמתית ומסתייג ממה שכתב באיגרת תימן.

132 לחישובי הקץ, ראה: Abba Hillel Silver, *A History of Messianic Speculation in Israel*. Boston, Beacon 1959.

133 לזיהוי ניב זה, ראה מהדורת הרב קאפח, עמ' מט, הערה 21.

134 ומעיר הד"ר תורג'מן: בדיוק כמו דברי הרמב"ם כאן!

135 עוד עדות: במורה הנבוכים הרמב"ם קובע שהתנאי לנבואה הוא שלווה (חלק ב, פרק לו): "אין הנבואה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות [...] זאת היא ללא ספק הסיבה העצמותית והמיידית להסתלקות הנבואה בזמן הגלות. איזו עצלות או עצבות עשויה להיות לאדם במצב קשה יותר מהיותו עבד קנוי ומשועבד לבורים העבריינים המצרפים העדר שכל אמיתי עם שלמות התאוות הבהמיות".

קשה להניח שחשב שיבשילו התנאים בשנים בין כתיבת האיגרת (1172) לבין "חידוש" הנבואה (1215), כך שמצבם העצוב של היהודים ישתנה די הצורך לחידוש הנבואה. תפיסה זו מתחזקת עוד יותר אם מדברי

ובין כך, אין כאן שום נסיגה שלו מדעתו שבימות המשיח כל העולם "יחזור לדת האמת". אני מביא את דבריו ב"איגרת תימן" וגם ב"מאמר תחיית המתים" ומנתח אותם בעיקר כדי להשלים את התמונה, וגם כדי להראות שאף על פי שהוא נסוג בהם מעט מעמדותיו היסודיות, להבנתי הוא אינו נסוג כהוא זה מן האוניברסליזם הבולט בחיבוריו המשיחיים.

כאמור, גם ב"מאמר תחיית המתים", אין נסיגה ממה שלמדנו להכיר כדעת הרמב"ם, וזה לשונו:¹³⁶

וכבר ספקו גם כן אנשים בדברנו בסוף החבור ["משנה תורה"] במקום שאמרנו דבר זה לשונו: "אל יעלה על דעתך שמלך המשיח צריך לעשות אותות ומופתים ומחדש דברים בעולם או יחיה מתים וכיוצא בדברים", והבאנו ראיה על זה מה שבארנוהו. וחשבו קצת חלושי העיון שזאת הכחשה לתחיית המתים, והוא סותר מה שבארנוהו בפירוש המשנה שתחיית המתים פנה מפנות התורה. וזה כלו מבואר, אין ספק בו ולא סתירה. והוא שאנחנו אמרנו שהמשיח לא יבוקש ממנו שיעשה מופת, יבקע הים או יחיה מת על צד המופת, מפני שאין מבוקש ממנו מופת אחר שיעדו בו הנביאים אשר התאמתה נבואתם.¹³⁷ ולא יתחייב מזה המאמר שהשם לא יחיה מתים כשירצה ולמי שירצה, אם בימי המשיח או לפניו או לאחרי מותו. סוף דבר, אין בדברינו בכל חיבורינו מה שיסופק על אדם מאנשי העיון, רק על התלמידים המתחילים. וכן הסתפק עליהם אמרנו שמאמר ישעיה "וגר זאב עם כבש" (ישעיהו יא, ו), שהוא משל. וזה לא אנחנו לבד אמרנוהו, אלא כבר קדמונו להבנת זה העניין אנשי התבונה מן המפרשים, כמו רבי משה ג'קטילא¹³⁸ ואבן בלעם¹³⁹ זכרונם לברכה וזולתם מן המפרשים. וסוף הדברים יורה עליו, והוא אומר: "לא ירעו ולא ישחיתו

הרמב"ם בספר המצוות, סוף ההקדמה, אחרי השורש הי"ד: "וידוע גם כן שהנבואה והמלוכה כבר נסתלקו ממנו, עד שנסור מן העונות שאנחנו מחזיקים בהם, ויכפר לנו וירחמנו כמו שייעדנו ויחזירם לנו, כמו שאמר בחזרת הנבואה "והיה אחרי כן אשפוך את רוחי על כל בשר, ונבאו בניכם ובנותיכם [זקניכם חלומות יחלומון בחוריכם חזינות יראון]" (יואל ג, א). ואמר בחזרת המלך והממשלה "ביום ההוא אקים את סכת דוד הנפלת וגדרתי את פרציהן והרסתיו אקים, ובניתיה כימי עולם" (עמוס ט, יב). וידוע שהמלחמות וכבוש הארצות לא יהיה אלא במלך ובעצת סנהדרי גדולה וכהן גדול, כמו שאמר: "ולפני אלעזר הכהן יעמד [ושאל לו במשפט האורים לפני ה', על פיו יצאו ועל פיו יבאו הוא וכל בני ישראל אתו וכל העדה]" (במדבר כז, כא).

136 אני מביא את הטקסט ממפעל השו"ת של בר-אילן; במהדורת שילת בא בעמ' שנח ואילך.

137 ובזה חוזר הרמב"ם לעמדתו בכל כתביו, פרט לאיגרת תימן, שאין לקשור בין המשיח לבין נסים ונפלאות.

138 משה בן שמואל הכהן ג'קטילא (ספרד, 1288–1345). לדעת קאפח: "גולד בקורטובה בסביבות שנת דתת"ל. והיה תלמידו של ר"י אבן ג'אנח".

139 קאפח: "ר' יהודה בן שמואל בן בלעם, מכונה 'אבו זכריה יחיי'. חברו ובן דורו של ר' משה בן ג'קטלה. כתב פירוש על כל התנ"ך, אבל נשארו ממנו קטעים לא רבים". הרב קאפח מביא סיפור מעניין על היחסים בינו לבין ר' משה ג'קטילא.

בכל הר קדשין], כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים" (ישעיהו יא, ט). הנה כבר נתן העילה, בהיותם אז בלתי חומסים ולא מזיקים לדעתם השם. התראו אתם, קהל ישראל, מי שיש לו שכל, שיהיה מציר האריה בזמננו זה מורה ולזה הוא טורף, ואז ישוב וידע מבוראו מה שצריך, וידע שאין ראוי להזיק, וישוב לאכל תבן. הנה נתקיים מה שנאמר: "נתהי לכם קזות הכל כדברי הספר החתום [אשר יתנו אתו אל יודע ספר לאמר קרא נא זה, ואמר לא אוכל כי חתום הוא]" (ישעיהו כט, יא). אבל אנחנו כבר בארנו זה בפירוש בספר "מורה הנבוכים". ובחיבור בארנו ראיתנו גלויה, מאמרם שימות המשיח אין בהם דבר משנוי סדר בראשית.

כאן הרמב"ם מדגיש שעולם כמנהגו נוהג גם בימות המשיח, ומיד מצדיק את פירושו האלגוריים לנבואות הגאולה. בקטע זה הוא מבהיר את המתודה שלו בפירושים המקראיים:

ודע שאלו היעודים וכיוצא בהם אשר נאמר שהם משל אין דברינו זה גזרה, שהרי לא באתנו מהשם נבואה שהודיעתנו שהוא משל, ולא מצאנו קבלה לחכמים מהנביאים שיבארו בה בחלקי אלו הדברים שהם משל. ואמנם הביאנו אל זה העניין, אבארהו לך, והוא השתדלותנו והשתדלות כל איש מהיחידיים חלוף השתדלות ההמון, שהמון אנשי התורה הנאהב שבדברים להם והערב לסכלותם שישומו התורה והשכל שני קצוות סותרים, ויוציאו כל דבר נבדל ומופרש מן המושכל ויאמרו שהוא מופת, ויברחו מהיות דבר על מנהג הטבע, לא במה שישופר ממה שעבר, ולא במה שיראה מזמן העומד, ולא במה שיאמר שיארע לעתיד. ואנחנו נשתדל לקבץ בין התורה והמושכל, וננהיג הדברים על סדר טבעי אפשר בכל זה, אלא מה שהתבאר בו שהוא מופת ולא יתכן לפרש כלל, אז נצטרך לומר שהוא מופת. וכבר בארנו ב"מורה הנבוכים" לשון המקרא המבואר ולשון חכמים זיכרונם לברכה גם כן בבא בדברי הנביאים משלים רבים, והפלגנו בביאור זה, עד שאי אפשר לאחד מן הסכלים שמתגברים להכחישו, ומפני זה נאמר אנחנו ומי שקדמנו מחשובי המפרשים שאלו משלים, כמו שפירשנו.

הרמב"ם מציג את עצמו כאדם העמל לקרב בין התורה לבין השכל ובו למי שחושבים שבזה שבהרחקתם את התורה מן השכל הם מהללים את התורה. נהפוך הוא!

בהמשך דבריו הוא מסביר איך אפשר לפרש את הפסוק "וגר זאב עם כבש" בדרך הטבע. וכדי לסבר את אוזנו של הקורא המסורתי מאוד, הוא אומר לו כביכול שגם אם הוא מתעקש לטעון שהנביא מתכוון לשינוי הטבע ממש, זה יקרה רק בהר הבית ולא בכל היקום:

ואפשר שיאמר גם כן כי כשירבה הישוב ותשמך הארץ, ימעט נזק בעלי חיים בהתקרב קצתם. כבר זכר זה אריסטו בספר "בעלי חיים",¹⁴⁰ כשנתן טעם סיבת מיעוט היזק בעלי חיים קצתם לקצתם בארץ מצרים. ויהיה גם כן גוזמא, כמו שאמרו חכמים זיכרונם לברכה: "דברה תורה לשון הבאי".¹⁴¹ ואם הוא על פשוטו, יהיה מופת שיראה בהר הבית לבד, כמו שאמר: "בכל הר קדשי" (ישעיהו יא, ט), ויהיה כיוצא בדבריהם: "לא הזיקו נחש ועקרב בירושלים".¹⁴²

במילים "סוף דבר" פותח הרמב"ם את הפסקה הבאה, שהיא הפסקה האחרונה שנביא בדיון זה:

סוף דבר, כל אלה הם דברים שאינם פינות התורה, ואין להקפיד איך יאמינו בהם, וצריך שימתין האדם לגוף האמונה באלו הדברים, עד אשר יראו במהרה בימינו, ואז יתבאר אם הם משל או מופת. וכבר נודע שאנחנו נברח מאד משנוי סדר בראשית. ואמנם יטעה כל מי שיטעה ממי שקדם או יתאחר להיותם בלתי מבדילים בין העניינים הנוהגים מנהג המופת, והם אשר לא יעמדו כלל ולא יתקיימו, ואמנם היו מפני הצורך או לאמת נבואה, ובין העניינים הטבעיים הנמשכים תמיד, שהם מנהגו של עולם, אשר יבארו זיכרונם לברכה ויאמרו תמיד: "עולם כמנהגו נוהג" (עבודה זרה נד ע"ב). ואמרו: "אין מזכירים מעשה נסים" (ברכות ס ע"א).¹⁴³ ואמר שלמה: "ידעתי כי כל אשר יעשה האלהים הוא יהי לעולם עליו אין להוסיף וממנו אין לגרע, [והאלהים עשה שִׁיראו מלפניו]".

באמירתו האחרונה בעניין המשיח, הרמב"ם חוזר לעמדותיו המוכרות: אי אפשר לדעת מה יתרחש בימות המשיח ואין טעם לדרוך בעניינים אלו ולא לצפות לשינויי בטבע בימות המשיח. עולם כמנהגו נוהג.

וזה מביא אותי לאמירה האחרונה שלי בנושא האוניברסליזם בהגות הרמב"ם בדיוניו על ימות המשיח. לדעת מי שסוברים שבעיני הרמב"ם קיים הבדל מהותי בין יהודים לבין נכרים, משמע שהבדל זה יהיה קיים גם בימות המשיח, מפני שעולם כמנהגו נוהג. אבל בתקופה של נאורות אוניברסלית, בתקופה שבה כל הגויים עתידים

140 ספר היסטוריה של בעלי חיים (*De historia animalium*), ספר ט, פרק א.

141 תמיד כט ע"א; הבאי - hyperbole.

142 משנה, אבות, פרק ה, משנה ה.

143 ונאמר שם בתלמוד: "היתה אשתו מעוברת ואמר 'יהי רצון שתלד' כו' [בן או בת] – הרי זו תפלת שווא [מפני שמין העובר כבר נקבע]. ולא מהני רחמי? [=אין טעם להתפלל לרחמי ה'?] מתיב רב יוסף: 'ואחר ילדה בת, ותקרא את שמה דינה' (בראשית ל, כא). מאי 'ואחר'? אמר רב: 'לאחר שדנה לאה דין בעצמה ואמרה: שנים עשר שבטים עתידין לצאת מיעקב, ששה יצאו ממני, וארבעה מן השפחות, הרי עשרה. אם זה זכר, לא תהא אחותי רחל כאחת השפחות! מיד נהפכה לבת, שנאמר: 'ותקרא את שמה דינה'. אין מזכירין מעשה נסים". משמע: אסור להביא הוכחות הלכתיות מסיפורי נסים.

להכיר באמתת התורה ובבחירת ישראל לעם, מי לא ירצה להיות חלק מעם זה ולהיות על ידי זה קרוב להקב"ה? כשיגיעו ימות המשיח לשלמותם, "יהיו כל בני האדם חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומים וישיגו דעת בוראם כפי כוח האדם". כל בני האדם נבראו בצלם אלהים, ובימות המשיח יגיעו כולם לשיאם. דבר זה יהיה ברור וכולט.¹⁴⁴

144 ידידי מר אליעזר ציטרוננבאום העיר שעולה מן הדיון במאמר זה שעם ישראל באמונתו ושאיפתו לימות המשיח הוא נושא דגל הנאורות והאוניברסליות העתידיים, ועליו מוטלת המשימה להביא לביאת המשיח. וכל אדם מישראל שאינו מאמין בימות המשיח האלה (נאורות ואוניברסליות), "לא בשאר נביאים בלבד הוא כופר, אלא בתורה ובמשה רבנו". מאידך גיסא, ראוי לציין שהרמב"ם קובע שהאמונה בביאת המשיח (כמתואר פה?) היא עיקר הדת, אבל אינו כולל במניין תרי"ג המצוות מצווה להאמין במשיח ולצפות לבואו.

